

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

БУРДИНСЬКА Марія Михайлівна

Особливості розвитку духовних цінностей студентів у процесі професійної підготовки / Peculiarities of the development of students' spiritual values in the process of professional training

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСм-21
М.М. Бурдинська

Науковий керівник:
к.психол.н., доцент
Я.М. Бугерко

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ **А.Н. Гірняк**

ТЕРНОПІЛЬ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	6
1.1. Філософсько-психологічні підходи до вивчення поняття духовності	6
1.2. Аналіз наукових підходів до вивчення духовних цінностей особистості	15
Висновки до розділу 1	21
 РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ УМОВИ ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ	 22
2.1. Духовне зростання та самореалізація особистості студента в соціокультурному просторі сучасного ЗВО	22
2.2. Формування духовно спрямованої поведінки майбутнього психолога у процесі професійної підготовки.	27
Висновки до розділу 2	33
 РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ	 34
3.1. Діагностика розвитку духовних цінностей майбутніх фахівців-психологів	34
3.2. Психологічний аналіз основних чинників розвитку духовних цінностей студентів у процесі їх професійної підготовки	39
3.3. Засоби та методи формування духовних цінностей студентів	47
Висновки до розділу 3	52
 ВИСНОВКИ	 53
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	 57

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема духовності людини та її вплив на формуванні зрілої, психологічно здорової особистості набуває сьогодні все більшої практичної значимості. Розвиток духовності особистості є тим ресурсом, який допомагає людині долати життєві труднощі, вирішувати внутрішні і зовнішні конфлікти, не втрачаючи людської гідності, милосердя, співчуття і доброти стосовно інших людей. Спрямованість людини до духовного розвитку та формування духовно-творчого потенціалу майже завжди несе у собі потужний психологічний заряд і резерв життєстійкості особистості.

Духовні цінності та моральні орієнтації студентської молоді в значній мірі визначаються як соціокультурним та освітньо-виховним середовищем навчального закладу, так і значною мірою залежать від духовно-моральної культури самих суб'єктів освітнього процесу. Пріоритетним завданням сучасної вищої освіти стає підготовка психолога, який володіє не лише певним багажем знань, умінь і навичок, а й має духовні цінності, здатний нестандартно мислити, творчо працювати.

Стан наукової розробки теми. Питання вивчення та формування духовної сфери особистості знайшли відображення у дослідженнях І.Д. Беха, І.В. Ващенко, І.А.Зязюна, О.І.Вишневського, П.Р.Ігнатенко, Н.Г. Ничкало, Н.В.Павлик, Е.О. Помиткіна, В.В. Рибалки, Б.Г.Чижевського та інших вчених. Духовність розглядається як вища підструктура людини, підкреслюється її інтегруюча, системостворча функція у формуванні цілісності психічного світу особистості (З.С. Карпенко, М.В. Савчин, Е.О. Помиткін), обґрунтовується основна роль духовності як регулятора поведінки й діяльності людини, її взаємовідносин з іншими людьми (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, ін.).

Психологічний аспект у вихованні духовно-моральних цінностей розглядається у дослідженнях зарубіжних психологів – А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фромма та ін. Їх роботи підготували психологічні

засади для розуміння шляхів формування духовно-моральних цінностей у процесі навчання, зокрема визначення ієрархії цінностей, ціннісно-мотиваційних аспектів життєдіяльності та ціннісних відносин спілкування.

Однак актуальною залишається потреба у розробці сучасних засобів формування духовних цінностей у студентів – майбутніх психологів.

Мета дослідження: виявлення основних закономірностей формування духовних цінностей студентської молоді у процесі її професіоналізації.

Для досягнення мети вирішувалися такі **завдання наукового пошуку:**

- 1) здійснити теоретичний аналіз досліджень духовної проблематики;
- 2) розглянути соціально-психологічні та індивідуально-особистісні умови духовного зростання особистості майбутнього фахівця;
- 3) емпірично вивчити особливості формування та розвитку духовної сфери студентів у процесі професійного становлення

Об'єктом вивчення є процес формування духовних цінностей студентів – майбутніх психологів.

Предмет дослідження становить вивчення умов та факторів, котрі сприяють розвитку системи духовних цінностей студентів-психологів під час їх навчання у ЗВО.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження був зумовлений особливостями теоретичного та експериментального дослідження проблеми. Відтак використовувалися методи теоретичного аналізу та узагальнення: аналіз психологічної, соціологічної, філософської та педагогічної літератури; класифікація, синтез, узагальнення стосовно проблеми та предмета дослідження. Дослідно-експериментальна робота містила: спостереження, опитування, анкетування, тестування. Діагностичний комплекс дослідження склали наступні методики: опитувальник Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості», проблемно-ситуативна методика А. В. Фурмана, О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість», опитувальник визначення індивідуального рівня рефлексивності особистості А.В. Карпова.

Методологічною засадою дослідження є визнання людини найвищою цінністю, а духовні пріоритети - провідною та основною метою формування духовно-моральних цінностей. Теоретичною базою дослідження є: психологічні теорії особистості (В.П. Москалець, М.В. Савчин, В.В. Рибалка, М.Й. Варій, ін.); теорія ціннісних відносин (З.С. Карпенко, А.А. Фурман, ін.); роботи, що розкривають процес становлення духовних цінностей (М.Й. Боришевський, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, О.Є. Фурман, ін.); концепція гуманістичної психології (Р. Арнхейм, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.).

Наукова новизна роботи полягає у визначенні комплексу психологічних умов, які забезпечують духовне зростання та самореалізацію особистості студента в соціокультурному просторі сучасного ЗВО.

Практичне значення дослідження - розроблена модель програми формування системи духовних цінностей студентів ЗВО та окреслено групи завдань на мотиваційно-ціннісному, змістовному та діяльнісно-поведінковому етапах роботи.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження знайшли відображення у публікаціях в матеріалах Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Соціальна робота в громаді: сучасні виклики та перспективи розвитку» (м. Дніпро 24 березня 2023 року) та «Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковтольної взаємодії» (м. Тернопіль, 28 – 29 квітня 2023 року). За результатами дослідження опубліковано тези «Професійна компетентність працівника як чинник ефективної діяльності в громаді» та «Духовність як важливий чинник формування громадянської позиції сучасного українського студентства».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить ... наукові праці українських і зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Філософський та психологічний зміст поняття духовності

Аналіз наукових підходів до вивчення питання духовності показує різноманітність підходів та перспектив у дослідженні цього питання, наявність широкого діапазону теоретичних і методологічних підходів до її вивчення, необхідність врахування міждисциплінарного рівня аналізу.

У філософії духовність розглядається як специфічно людська якість, котра характеризує мотивацію і сенс поведінки особистості і є недоступною ні тваринам, ні моделюючим дії людини машинам. Саме це поняття безпосередньо пов'язане з поняттям духу, генетично похідного від поняття душа. Відтак, дух є сутністю духовного, а духовне – сутністю душевного. Загалом у філософсько-психологічному плані душа є загальним принципом життя особистості. Відповідно у догматичній доктрині християнства розрізняють Душу і Дух як відповідно особистісне і надособистісне начало. При цьому Дух - сукупність і зосередження всіх функцій свідомості, котрі «виникають як відбиток дійсності, але сконцентрованих у єдиній індивідуальності задля дії на неї і, зрештою, задля її перетворення, удосконалення» [18]. Дух є не лише простою сукупністю визначених функцій свідомості (це робило б його пасивним знаряддям), але він - активна діюча сила людини. Душа - поняття, що виражало історично змінні погляди на психіку людини і тварин, в релігії, ідеалістичній філософії, а також у психології - це особливе нематеріальне (незалежне від тіла) начало, що оживотворює і пізнає.

Поняття духовність і душевність близькі за своїм значенням, але не тотожні. Під душевним слід розуміти життєво-реальні устремління людини. Духовність, як якісна характеристика свідомості, - це спроба особистості знайти

вищий сенс свого існування, співвіднести своє обмежене в часі життя з непроминаючими цінностями, з вічністю [8; 16].

В продовж тривалого часу філософська думка виходила з того, що людина має постійну потребу до розширення рамок індивідуального існування, тобто до нескінченного. Духовність розумілася як зверненість людини до таких найвищих цінностей людського існування, які є ідеалом, або як свідоме прагнення людини до самовдосконалення, її прагнення наблизитись до цього ідеалу – одухотворитись. Реалізувати такий спосіб буття можна лише через дух. Відтак, духовність поставала як ідеальна форма інобуття соціального, особливий соціокультурний спосіб акумулювати досягнення історичного розвитку та результати різноманіття людського досвіду. Певний Образ буття духовності визначався як сукупність конкретних норм і цінностей, які становлять сенс життя, причому певної окремої людини, і, водночас, людства загалом та пов'язують покоління у культурному та історичному просторі. Конкретні духовні цінності наявні і мають свій вираз у практичній діяльності індивіда, з якої суб'єкт здійснює у собі перетворення, необхідні саморозвитку, самовдосконалення, внутрішнього зростання, досягнення істини (В.П. Зінченко).

У сучасних дослідженнях розроблено два взаємодоповнюючі типи духовності людини - *сакральнорелігійний* та *науковий (світський)*. Перший тип означає визнання найвищого ідеального початку – Бога. Вважається, що саме християнство і є духовність, оскільки здійснюється перетворення всієї людини Духом Божим: «Ви не за тілом живете, а за духом, якщо Дух Божий живе у Вас» [7]. У релігійному тлумаченні поняття «духовність» протиставляється поняттю «гріх». Знищуючи в собі Любов і Добро до Бога, людина руйнує в собі основи духовності, відбувається гріхопадіння. Сама людина за свої думки та справи відповідає згідно з релігійною духовністю тільки перед Богом, який все бачить і знає [4; 55].

У поглядах прихильників релігійно-філософського спрямування (В.С. Соловйова, Н.А. Бердяєва, П.А. Флоренського та ін.) тема духовності була тісно пов'язана з особливою місією народу як «носія божественних задумів», здатного

допомогти людству досягти духовної досконалості. Філософи надзвичайно високо цінували свободу особистості, бачачи у ній прояв духовності, яка визначає усі вчинки людини та вважали, що духовність – це постійне шукання істини, спрямованість на творчий розвиток людини.

Грунтовний аналіз розвитку уявлень про духовність у філософському плані здійснено українською дослідницею Я. Бугерко. Ретроспективну реконструкцію поглядів на предмет вивчення, характеристику сутнісного змісту поглядів науковців певного історичного періоду, загальні підходи до аналізу та власне термінологічне означення феномену духовності, здійсненого дослідницею представляє табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**Аналіз поглядів на феномен духовності в історичному аспекті
(Я.М.Бугерко [54, с.49])**

Історичні періоди	Підходи	Сутнісний зміст підходу	Предмет вивчення	Термінологічне означення духовності
Докласичний	Натура-лістичний	Людина – духовний суб'єкт, наділений інтуїцією буття	Душа	Духовність як прояв природної сутності людини, яка дремає у глибинах її нутра
Класичний: перша наукова революція (н. р.), XVII ст.	Метафі-зичний	Людина як духовно-душевна істота	Дух	Духовність як іманентний атрибут об'єктивної фізичної реальності, взаємодія людської душі та об'єктивного Духа
Класичний: друга н. р., XVIII - перша пол. XIX ст.	Соціаль-но-філо-софський	Життєтворчість людини визначає зміст, якість і спрямованість людського буття	Свідомість	Духовність – смисложиттєва цінність, сходження особистості до власних ідеалів, цінностей та реалізація їх у своєму житті
Некласичний: третя н. р., кін. XIX – поч. XX ст.	Духовно-антропо-логічний	Духовно-іманентна нескінченність людського буття	Духовна реальність	Духовність – інтенційна родова сутність людини, актуалізація сил несвідомого, глибинних архетипів
Постнекласичний: четверта н. р., ост. третина XX ст.	Нооло-гічний	Людина як образ і подoba Бога, що зумовлює ціль і смисл її життя	Духовне буття	Духовність – іманентно-трансцендентна сутність людини, її вихід за рамки обмеженого емпіричного буття

З позиції *соціології* духовність окреслюється як спеціальна властивість людської особистості, якій характерна певна система піднесених потреб (мета

потреб) індивіда, та самореалізація людини із урахуванням вищих метацінностей. Соціологічний підхід досліджує духовні цінності як соціальне явище. Він аналізує вплив соціального середовища, культурних та інституційних факторів на формування та розвиток духовних цінностей. Дослідження цього підходу можуть включати опитування, соціологічні дослідження.

У психологічному аспекті поняття духовності позначає індивідуально виражену систему мотивів, які відображають реалізацію двох важливих потреб особистості: ідеалістичної потреби пізнання, а також важливої соціальної потреби, яка полягає в тому, щоб жити і функціонувати враховуючи потреби інших осіб. Відтак, духовність відображає вищі сторони внутрішнього світу особистості, котрі проявляються у таких факторах людської поведінки і особистісних властивостях як людяність, щирість, доброта, сердечність, відкритість для інших людей [1; 34; 36]. Окрім того, вона в значній мірі ґрунтується на таких якостях особистості як висока культура, широта поглядів, значна ерудиція, високий загальний морально-духовний розвиток особистості.

Варто зазначити, що у психологічній науці на сьогодні немає єдиного підходу до вивчення духовності особистості та її духовних цінностей. Різні погляди на духовність засвідчують зростання інтересу вчених загалом до проблеми духовного життя людини. Дослідники вивчають різні сторони та аспекти цієї проблеми: зв'язок із мистецтвом (В.Д. Діденко), єдність естетичного та морального (А.І. Фортова), емоційні відчуття (В.І. Ксенофонов). Аналізуючи духовність, часто наголошується на тому, що духовність – це атрибут людини як суб'єкта [3; 30; 35; 38].

На переконання вчених, явище духовності можна розглядати в двох аспектах: особистісному та надособистісному. Перший аспект передбачає розгляд духовності як загальнолюдської, особистісної характеристики-цінності; другий передбачає її розгляд як певного культурного чи соціального явища-дії і, своєю чергою, проявляється в різних видах духовної орієнтації як суспільства так і окремих соціальних груп. Найбільш загальним і методологічно обґрунтованим є визначення духовності як складноконструйованого

психологічного явища, яке відноситься до ціннісно-сислової сфери людини, визначає зміст та спрямованість її життя у просторово-часовій площині [11; 14]. Феномен духовності завжди пов'язаний з людиною: зі стратегією її життя та організацією свого простору, з наявністю цінностей та набуттям сенсу, з її ставленням до культури та суспільства, з прагненням до пізнання, а також до самопізнання та самовдосконалення.

Своєрідно розглядають досліджувану проблему західні вчені (А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл та інші). У центрі уваги А. Маслоу знаходиться духовно повноцінна, «найповніше олюднена особистість, котра у своїй діяльності мотивується цінностями, які виходять за межі її Я» [56, с. 213]. Такими цінностями є Істина, Добро, Краса, Досконалість, Благо, необхідні індивіду для того, щоб реалізувати себе, одержати відчуття само реалізованої повнофункціональної особистості.

В. Франкл вважав духовність одним із базових екзистенціалів людської буттєвості. Він вказував на три виміри-рівні розвитку людини. Це біологічний, тілесний (ним обмежується існування рослинного світу). У тваринному світі виникає психологічний рівень (душевний). У людини над цими рівнями надбудовується третій, духовний, або ноетичний рівень (орієнтація на сенси життя та смисли буття).

Узагальнюючий аналіз поглядів дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних на проблематику духовності і зокрема її прояв у структурі особистості здійснив Е. О. Помиткін (табл.1.2).

Таблиця 1.2

**Аналіз поглядів сучасних дослідників на розуміння
проблематики духовності (Е. О. Помиткін [29])**

Автор визначення духовності	Ознаки прояву духовності у психологічній структурі особистості
С. Гроф	Героїзм, прагнення до самопожертви, захисту людей, природи
Г. Райх	Орієнтація на трансцендентну мету, завершення особистості, досягнення свідомого знання, екзистенційність, почуття смислу, священного, спорідненості
В. Франкл	Духовне в людині — це те, що протистоїть тілесному і соціальному
Ш. Амонашвілі	Розширення свідомості, пізнання сутності Божественної Істини, самовдосконалення, естетична спрямованість
І.Д. Бех	Вихід за межі егоцентризму, зосередженість на моральній культурі людства
Б. Бітінас	Міра досконалості людини
М.Й. Боришевський	Осягнення вищого сенсу людського життя через подолання егоцентричної домінанти
С.Ю. Головін	Прагнення до пізнання істини, служіння ближнім
С.У. Гончаренко	Пізнання світу, себе, життєвих смислів
С.Б. Кримський	Духовність — це спосіб самовідтворення особистості, що конституюється як покликання. Вона пов'язана з вибором свого власного образу, своєї долі та ролі, словом, зустрічі із собою
А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський	Мотивація та смисл поведінки, ціннісна свідомість особистості
М.В. Савчин	Духовність є надсвідомим у людині. Через нього пояснюються феномени совісті, почуття вини та інші вищі переживання
О.В. Скрипченко	Людяність, доброзичливість, чуйність, милосердя, доброта, щирість, сердечність, чесність, шляхетність, моральність, повага до людей, благородність, досконалість, відповідальність
Шрі Чинмой	Усвідомлення істини, єдності, прагнення до самовдосконалення
В.М. Ямницький	Досягнення смисложиттєвих цінностей, реалізація ідеальних і трансцендентних потреб, саморозвиток, особистісне зростання й творчість

Важливе значення для розуміння сутнісного змісту духовності має її взаємозв'язок з *культурою*. Дослідження іноземних психологів показують, що

культурний контекст, у якому люди ростуть, відіграє значну роль у формуванні їхніх духовних цінностей. Наприклад, у західних культурах високо цінується індивідуалізм, а особиста автономія надається пріоритету над груповими цінностями. Навпаки, у східних культурах колективізм високо цінується, а групові цінності мають пріоритет над особистою автономією. Ця культурна відмінність впливає на те, як люди сприймають і практикують свою духовність.

Іншим аспектом аналізу є *релігійна та нерелігійна духовність*. Релігійна духовність відноситься до вірувань і практик організованих релігій, тоді як нерелігійна духовність стосується внутрішнього відчуття зв'язку людини з чимось більшим, ніж вона сама. Низка досліджень вказує на те, що релігійна та нерелігійна духовність може позитивно вплинути на благополуччя та відчуття мети людини. Однак особи, які вважають себе нерелігійними, можуть зіткнутися з більшими труднощами в пошуку духовного сенсу та мети через відсутність структурованої релігійної структури [4; 55].

Крім зазначених вище чинників, є й інші важливі фактори формування духовності особистості. Наприклад, роль *особистого досвіду* у формуванні духовних переконань і цінностей підкреслювали багато іноземних психологів. Особистий досвід може включати життєві події, такі як втрата, травма або хвороба, а також моменти трансцендентного або пікового досвіду [32; 40].

Варто зазначити, що процес духовного формування не обмежується індивідуальним рівнем, але також відбувається в межах *спільнот і соціальних систем*. Дослідження показали, що участь у релігійних або духовних громадах може сприяти почуттю причетності та соціальної підтримки, що, у свою чергу, може сприяти розвитку духовних цінностей. Якість стосунків у цих спільнотах та рівень соціальної підтримки можуть суттєво впливати на формування духовних цінностей. Наприклад, дослідження показало, що люди, які відчують більший зв'язок зі своїми релігійними чи духовними громадами, як правило, повідомляють про вищий рівень добробуту та нижчий рівень депресії та тривоги. Це може бути пов'язано з соціальною підтримкою та почуттям причетності, яке надають ці спільноти, що може допомогти людям справлятися з життєвими

проблемами та сприяти позитивним емоційним і психологічним результатам. Крім того, важливою є якість відносин у цих спільнотах. Так особи, які повідомляють про вищий рівень соціальної підтримки з боку своїх релігійних або духовних громад, як правило, мають більш високі показники емоційного і духовного благополуччя та сильніше відчуття *сенсу та мети життя*. Це свідчить про те, що для формування духовних цінностей вирішальне значення має не лише наявність соціальної підтримки, а й якість цієї підтримки.

Окрім важливості соціальної підтримки та залучення громади до формування духовних цінностей, на цей процес можуть впливати й інші важливі психологічні фактори. Одним із них є концепція *формування сенсу*, яка стосується процесу інтерпретації та створення сенсу з життєвого досвіду [42; 43]. Формування сенсу визначає світогляд людини, який включає її релігійні чи духовні переконання, цінності та практики. Дослідження показали, що люди, які беруть участь у активному формуванні сенсу, наприклад розмірковуючи про мету та значення життєвих подій, як правило, мають більш високі показники духовного благополуччя.

Варто зазначити, що в останні роки найпоширенішим є *аксіологічний підхід* у розгляді духовності, за якого вона розглядається як дієве ствердження вищих моральних цінностей, аналізується у ракурсі проблем особистісних цінностей і життєвих пріоритетів людини [22; 25; 39]. Ключовим у даному підході є те, що духовність визначається як така *якість-риса особистості*, котра характеризується високим пріоритетним рангом саме духовних цінностей у загальній системі-структурі цінностей людини. При цьому зазначається, що духовними є ті цінності, котрі визначаються духовними потребами особи, а найвищими з них є сенс, істина, благо, добро, краса.

Ще один підхід розглядає духовність як найвищий рівень психічної саморегуляції, котрий характеризує *самоактуалізовану зрілу особистість*. Цей аспект тісно пов'язує духовність із самоспричиненням. Мовиться про здатність особистості бути автономним саморегульованим суб'єктом своєї активності. А

тому, основою духовності є наявність та пріоритет духовних цінностей, втілення яких залежить від високого особистісного потенціалу людини [2; 37].

В останні роки все частіше духовність розглядається як принцип саморозвитку та самореалізації людини. В сучасній гуманістичній психології підкреслюється, що *самореалізована особистість* (або та, що знаходиться на цьому шляху розвитку), вміє глибоко, осмислювати свій життєвий шлях, має всі якісно своєрідні рівні смислової сфери, своєрідну внутрішню опору, яка задає спрямованість до духовного саморозвитку. Така особистість здатна трансцендувати смислову регуляцію, і таким чином виходити на високий духовний рівень відносин зі світом.

Відмітимо ще такий важливий психологічний аспект духовності як поєднання *універсального, загальнолюдського* із *творчо індивідуальним*, що засвідчує той факт, що «універсальне, вічне, загальнолюдське притаманне кожній людині та потенційно живе в ній». Однак, оскільки духовність особистості не може співіснувати разом з високим рівнем проявів егоїзму та егоцентризму, вона властива особистості лише при наявності надособистого її буття і проявляється у любовному та ціннісному ставленні до іншого та до світу. При цьому стає характерним таке діалогічне спілкування, коли має місце звернення до духовного Я співрозмовника, здатність таким чином бачити людину і ставитись до неї, щоб пробудити в ній найвищі потенції її особистості [21; 24]. Відтак, духовне життя людини завжди звернене на іншу людину, на суспільство, її духовність проявляється у потребі та здатності пізнавати світ і творити нові форми життя.

Одним із напрямів пошуку основ духовності є спроби аналізу взаємодії *вершин самосвідомості* суб'єкта та *глибинних пластів* його психіки. Власне, одним із емпіричних методів розуміння духовності пропонується «діалог людини з потаємними глибинами своєї душі, що спрямовує її до добра», вдосконалення і сприяє тому, щоб у земних створіннях почути голос вічності [35].

Підсумовуючи зазначимо, що у науковій психології існують різні визначення та розуміння духовності та її складових. Погляди сучасних дослідників на проблематику духовності характеризуються різноплановістю та багатоаспектністю розглядів, водночас можна відмітити однозначність у визначенні духовності як сутнісної риси-властивості людини, котра у визначальній мірі регулює її буттєвий пласт існування і утворює особистість в її онтологічній істинності. Відтак можна означити духовність як «стійке, рухомо-динамічне за характером і нелінійне за системою організацією ієрархічних взаємовпливів і зв'язків всіх елементів духовної реальності, ідеально-сміслове утворення, здатне виробляти в людині особистісні ефекти та перетворення».

1.2. Аналіз наукових підходів до вивчення духовних цінностей особистості

В останні роки сучасна наука все частіше звертається до вивчення питань духовності та духовних цінностей особистості. Аналіз літератури показує, що духовні цінності є предметом дослідження багатьох наук: філософії, психології, педагогіки, соціології, тому визначення їхньої сутності можливе лише на міждисциплінарному рівні.

Існує багато різних підходів до вивчення природи цінностей, оскільки цінність – універсальна категорія. Аналіз літератури з проблеми дослідження показує, що саме поняття «цінність» найперше почали розглядати у філософських розвідках, пізніше – в соціальних, політичних, психологічних науках як певну категорію, котра означає оцінне ставлення до явищ природи, форм громадської організації, діяльності людини, соціальної групи, народу, загалом суспільства. Поряд із поняттям «цінність», яка відображає один з найважливіших моментів практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми, розглядають поняття «ціннісні орієнтації». Ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, в них

начебто акумулюється весь життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуально-конкретній ситуації [17; 26].

В останні роки в науковій літературі часто вживається термін «духовно-моральні цінності» - цінності, які визначаються життям та гідністю людини, її моральними якостями, моральними характеристиками вчинків, діяльністю та ставленням; змістом різних форм моральної свідомості (норми, принципи, ідеали), етичними поняттями – добро, зло, справедливість, щастя. Різноманітність духовно-моральних цінностей зумовлює велику кількість підходів до їхньої класифікації. Найбільш відомим є їх поділ залежно від суб'єкта на чотири смислові групи:

- духовно-моральні цінності, що відображають базові принципи існування людини та її життєдіяльності (гідність, справедливість, життя, гуманізм, добро, любов);

- духовно-моральні цінності, які мають значення для громадян конкретної держави (любов до Батьківщини, вірність героїчному минулому, готовність до захисту Батьківщини, знання та збереження великої духовної спадщини нації, мови, релігії та культури та ін.);

- духовно-моральні цінності народностей, конфесій, соціально-вікових груп, професій, неформальних груп тощо;

- духовно-моральні цінності самого індивіда (суб'єкта освітнього процесу).

Система духовних цінностей є найважливішою складовою особистості і є індивідуальною для кожної людини. Вона представляє собою ідеали та переконання, котрі, власне, керують життям людини і є певним орієнтиром, котрий допомагає їй приймати правильні рішення. Така система цінностей встановлюється як суспільством, так і безпосередньо самою людиною для себе. На відміну від матеріальних цінностей вони не мають конкретної вартості, однак їх значення для особистості є незрівнянно вищим [30].

На формування духовних цінностей впливає стадія *розвитку особистості*. Наприклад, маленькі діти можуть розглядати духовність у конкретних, антропоморфних термінах, у той час як підлітки можуть почати розвивати більш

абстрактне, особистісне розуміння духовності. Сучасні дослідження також показують, що духовний розвиток часто пов'язаний із підвищенням когнітивної складності та самосвідомості [41; 46].

Ще одним важливим фактором, який відіграє значну роль у формуванні духовних цінностей особистості є *соціальний контекст*, у якому знаходяться люди. Наприклад, родина, однолітки та релігійні установи можуть сприяти формуванню духовних цінностей. Дослідження показують, що люди, які мають позитивні духовні зразки для наслідування та соціальну підтримку, як правило, мають сильніші духовні цінності та кращий добробут.

Дедалі більше занепокоєння викликає далеко не однозначний вплив *технологій і соціальних мереж* на формування духовних цінностей особистості. Незважаючи на те, що технології та соціальні медіа можуть надати людям можливість спілкуватися та досліджувати нові ідеї, вони також можуть бути джерелами відволікання, ізоляції та відриву від реальних спільнот та досвіду. Відтак, вплив технологій і соціальних мереж на формування духовних цінностей є предметом постійних досліджень і дискусій науковців.

Іншим важливим фактором є роль *культурно-історичного контексту* у формуванні духовних цінностей. Різні культури та історичні епохи мають різні релігійні та духовні традиції, переконання та практики, які можуть впливати на те, як люди формують свої духовні цінності. Наприклад, дослідження афроамериканських студентів показало, що їхні релігійні переконання та практики були сформовані культурною спадщиною та історичним досвідом їхньої спільноти [52].

Окрім того, на формування духовних цінностей впливають *індивідуальні відмінності*, такі як риси особистості та когнітивні процеси. Сучасні дослідження показали, що особи, які мають високу оцінку відкритості до досвіду, як правило, частіше залучаються до духовних і релігійних практик. Крім того, виявлено, що когнітивні процеси, такі як уважність і самоперевищення, позитивно пов'язані з духовним благополуччям і формуванням духовних цінностей [19; 47].

Важливо також зазначити, що духовні цінності особистості не є статичними, а навпаки, постійно змінюються та розвиваються. Згідно з дослідженням іноземних психологів, духовні цінності особистості є динамічними, із як свідомими, так і несвідомими впливами, які змінюються, коли людина дорослішає та стикається з новим досвідом ранньої дорослості. Духовні цінності особистості також залежать від домашнього середовища, із якого вона походить. Дослідження психологів Маріанн Вольф і Патриції Кросс виявили, що на духовні цінності студентів впливає сімейне оточення та релігійні переконання батьківської сім'ї.

Ще одним важливим чинником формування духовних цінностей в підлітковому та ранньому юнацькому віці є вплив однолітків. Дослідження психолога Девіда Елкінда показало, що учні і студенти зазнають сильного впливу своїх однолітків, коли справа стосується розвитку їхніх духовних цінностей. Дослідник зазначив, що вплив однолітків є потужним фактором як позитивних, так і негативних змін у духовних цінностях ровесників. Окрім того, низка досліджень (Пітер Едельштейн, Беверлі Грем) показують, що саме духовне життя молодої людини є вирішальним компонентом розвитку її особистості, а ресурси, доступні в її соціальному та фізичному середовищі, можуть або сприяти, або перешкоджати розвитку духовних цінностей [51 – 53].

У сучасній психології духовність сприймається як *ідеал* і як реальний *феномен*. Ідеали вкрай важливі для людини, оскільки співвідносяться з реальністю та показують перспективу руху людини перебуває. Важливим є те, щоб людини не закрістилася у раз і назавжди вибраних смислах та цінностях, а була відкритою до їх розвитку та діалогу з іншими смислами та цінностями. Другим важливим моментом є те, щоб принципи, переконання смисли та цінності не залишилися на рівні просто слів, а входили в особистісні структури, на основі яких людина поводить інакше, ніж поведилася до цього. Відтак ключовим поняттям, яке дозволяє краще зрозуміти людську духовність як реальний феномен, є питання *саморегуляції* - системи механізмів, з допомогою яких людина керує власним розвитком і поведінкою [50].

Дослідник С.Ф.Анісімов стверджує, що людина народжується два рази: фізично і духовно, коли в процесі навчання та виховання вона засвоює духовно-моральні цінності людського суспільства та формує власні стійкі моральні властивості особистості. Відомий український дослідник духовної проблематики Є.О.Помиткін до духовних цінностей відносить наступні цінності: гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання,самовдосконалення та самореалізації особистості [30, с. 97]. Дослідник створив авторську модель розгортання духовності особистості в процесі її онтогенетичного розвитку (рис. 1.1)

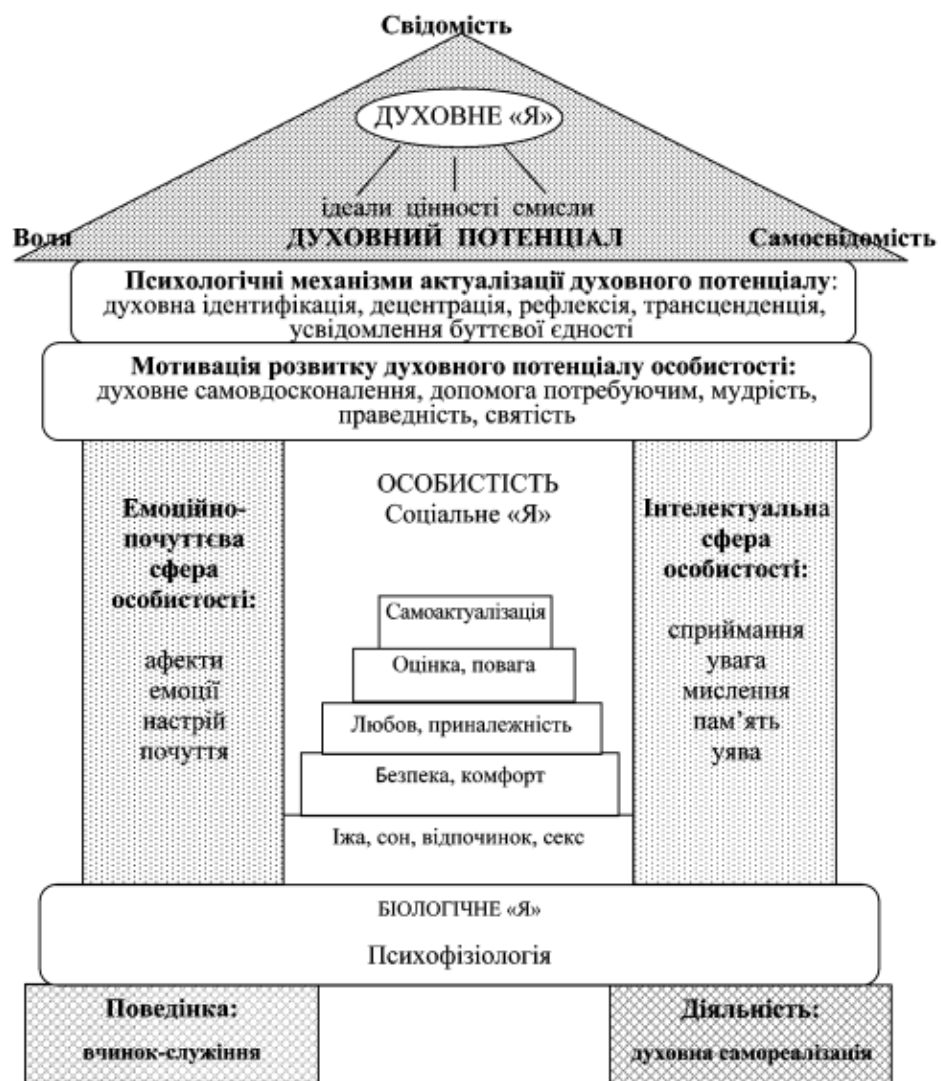

Рис. 1.1. Ідеали, цінності та смисли як вершинні прояви духовного Я особистості (Е.Помиткін [29, с. 64]).

Відмітимо що той факт, що духовно-моральні цінності не рангуються між собою, вони не ієрархічні стосовно один одного, а тому це пояснює можливість їхнього вільного вибору і таке унікальне явище, як пріоритет однієї з цінностей без протиставлення її іншим. Відтак важливою ознакою духовності є альтернативність. Пріоритет духовних цінностей виражатиметься в тому, що вони окреслюють межі, за які особистість не дозволяє собі вийти при реалізації прагматичних та вітальних цінностей. Чим більше духовно розвивається людина, тим більш здатною стає вона для сприймань цінностей вищого порядку, які мають відносну автономію та котрі не можна вивести із тут-і-тепер функціонуючого буття. Саме тому духовні цінності, на думку науковця – це згусток і результат історичного досвіду всього людства [29].

Цінності як одне з фундаментальних понять, відображає найважливіші явища дійсності на раціональному рівні пізнання. Вони є першочерговою складовою всіх моральних принципів. Коли вони повністю сформуються, то залишаються відносно стійкими протягом тривалого часу, а то й усього життя людини, оскільки зазнають змін лише в певні кризові періоди життя людини чи суспільства, в якому вона живе. Саме ціннісні орієнтації духовного штибу визначають соціальну поведінку молоді у її повсякденній життєдіяльності [17].

Підсумовуючи, зазначимо, що духовні цінності надають сенс самому існуванню людини і формуються в невід'ємному розвитку від розвитку потребово-мотиваційної сфери особистості, її духовного потенціалу та ціннісних орієнтацій. Вони мають певну ієрархічну систему з конструктивним вектором спрямованості дій особистості. Таким чином цінності – одне з фундаментальних понять, яке відображає найважливіші явища дійсності на раціональному щаблі пізнання. Вони є першорядною складовою всіх моральних принципів. Після повноцінного формування вони залишаються відносно стійкими, піддаючись змінам лише в періоди кризи в житті людини та суспільства, що її оточує. Ціннісні орієнтації визначають соціальну поведінку молоді у її повсякденній життєдіяльності.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз наукової літератури показав, що у філософії духовність розглядається як певний образ буття, котрий визначається сукупністю конкретних норм і цінностей, які становлять сенс життя як певної окремої людини, так і людства загалом та пов'язують покоління у культурному та історичному просторі.

2. З позиції *соціології* духовність окреслюється як спеціальна властивість людської особистості, якій характерна певна система піднесених потреб (метапотреб) індивіда, та самореалізація людини із урахуванням вищих метацінностей. Такий підхід досліджує духовні цінності як соціальне явище, аналізує вплив соціального середовища, культурних та інституційних факторів на формування та розвиток духовних цінностей.

3. У психологічній науці явище духовності розглядають в двох аспектах: особистісному та надособистісному. Перший аспект передбачає розгляд духовності як загальнолюдської, особистісної характеристики-цінності; другий передбачає її розгляд як певного культурного чи соціального явища-дії і, своєю чергою, проявляється в різних видах духовної орієнтації як суспільства так і окремих соціальних груп.

4. Аксіологічний підхід розглядає цінності як одне з фундаментальних понять, яке відображає найважливіші явища дійсності на раціональному щаблі пізнання. Цінності є першорядною складовою всіх моральних принципів, визначають життєві пріоритети людини, її соціальну поведінку у повсякденній життєдіяльності.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ УМОВИ ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

2.1. Духовне зростання та самореалізація особистості студента в соціокультурному просторі сучасного ЗВО

Під час навчання у закладі вищої освіти для здобувачів виникає нова соціальна ситуація розвитку, що виражається у початку професійного становлення особистості, реалізації її життєвих планів. В цей час продовжується подальший інтенсивний розвиток самосвідомості молодшої людини, студенти самовизначаються стосовно моральних і духовних приписів, принципів, норм та правил поведінки, усвідомлюють особисту та соціальну відповідальність (М. Савчин, О. Фурман).

У науковій літературі, котра стосується проблематики юнацького віку (Е. Еріксон, І.С. Кон, М.В. Савчин, В.І. Слободчиков, Е. Шпрангер) можна простежити різні напрямки і підходи до встановлення як вікових нормативних меж, так і головних протиріч та новоутворень зазначеного віку. Переважна більшість дослідників вважає період зрілої молодості від 17 до 20 років [33, с. 257].

Саме в цей період процеси біологічного дозрівання фактично завершуються, водночас дуже важливою потребою особистості стає інтелектуальний розвиток, міжособистісне спілкування з однолітками, особливо з представниками протилежної статі, інтенсивно продовжують розвиватися процеси саморозвитку та самовдосконалення.

У цьому віці, – зазначає М.В.Савчин, – молода людина «повинна самостійно приймати та реалізовувати рішення, розробляти життєві плани, будувати власне життя. Юнак чи дівчина переходить від пізнання світу до його перетворення,

починають активно самостверджуватись у професійній діяльності» [33, с. 257-258].

Юнацькому віку властиві, з одного боку, бурхливий особистісний розвиток, самоствердження, формування професійної визначеності та власної життєвої позиції, самостійність, а з іншого, юнацтву властиві такі негативні якості, як негативізм, невміння передбачати наслідки своїх дій, підозрілість, конфліктна форма поведінки, несформованість чітких духовно-моральних засад, переорієнтація цінностей.

Таким чином, враховуючи перелічені особливості психологічного розвитку студентів, можна констатувати, що студентський вік є сенситивним для переосмислення та становлення ціннісних орієнтацій, розвитку внутрішнього духовного потенціалу, потребово-мотиваційної сфери та вольових якостей – всього того, що є основою формування духовних цінностей у майбутніх професіоналів – еліти суспільства.

Важливим в ракурсі нашого дослідження є визначення академіком І.А.Зязюном духовної еліти, як такої, котра насамперед шукає моральні ідеали, шляхи встановлення справедливого суспільства, нові, більш досконалі, гідні засоби єднання людей, вищі цілі [23, с. 33].

Саме духовність майбутніх професіоналів дозволить зміцнити і поєднати українське суспільство на сучасних засадах і принципах, забезпечить долаття тих складних викликів, які постали сьогодні перед Україною в час військової агресії РФ.

Сучасний професіонал, як зазначає Г.Х. Яворська, – це особистість, яка володіє всіма нормами професії у мотиваційному та інструментальному аспектах, здатна досить результативно, успішно, високопродуктивно та якісно здійснювати свою трудову діяльність. Вона чітко усвідомлює і має сформовані професійні перспективи, самостійно будує сценарій свого професійного життя, розвиває власну особистість та індивідуальність засобами професії, здатна протистояти будь-яким зовнішнім перешкодам, водночас може внести свій оригінальний

творчий вклад у досвід професії і цим особливо сприяє підвищенню престижу даної професії у суспільстві [49, с. 64].

Аналіз сучасної психологічної літератури показує, що сутнісно професійний розвиток охоплює, перш за все, особистісні структури [там само, с. 56-57]. Український вчений В.В. Рибалка розглядає структуру особистості у трьох вимірах:

- а) вертикальний: соціально-психолого-індивідуальний;
- б) горизонтальний: діяльний;
- в) генетичний віковий вимір, який характеризує рівень розвитку якостей особистості, задатків, психофізіологічних особливостей [31].

Аналіз формування духовних цінностей особистості професіонала на перший план висуває проблему вирішення психологічної обумовленості професійної діяльності з врахуванням наявності внутрішніх суперечностей процесу індивідуального розвитку. При цьому важливим є положення Б.Г. Ананьєва, про нерівномірність змін та гетерохронність (різночасовість) фаз розвитку, які характерні для процесів зростання, дозрівання і пізніших періодів життя. Вчений вказав на важливість цих законів гетерохронності не лише в плані розвитку індивідуальних властивостей особистості, а й для її формування протягом усього свідомого життєвого шляху. Ще одна важлива проблема – врахування того факту, що початкові зміни різних якостей особистості у процесі її розвитку залежать від низки факторів, їх особливостей і сутнісного наповнення, стимулюючої ролі, вибіркової дії на певні властивості та ступені їх стійкості [49, с. 136].

Український дослідник, академік І.Д. Бех зазначав, що одним із важливих факторів формування особистісних і духовних цінностей людини є її свідомо інтелектуальна робота, котра полягає у щораз глибошому та ширшому відображенні дійсності, а не просто якесь внутрішнє спонтанне розгортання певних динамічних тенденцій психіки [6, с. 18].

Суб'єкт із розвиненою ціннісною системою – це справжній дієвий носій певних моральних норм, на якого інша людина може цілком покластися при вирішенні своїх певних духовно-практичних проблем. Така особистість

усвідомлює і розуміє, що є загальнозначущим, усталеним, вічним фактором, а що просто наслідується. Такі світоглядні уявлення про людину у світі та її духовний засвіт зводяться до думки про вплив безкорисливої та дієвої любові людини до людини, коли інша особа розглядається не як засіб, а як ціль. Тоді вихідною цінністю для розгортання морально відповідального буття людини любов [6, с. 19-21]. Дослідник наводить цитату із Біблії про любов, котра «довготерпить, милосердиться, не заздрить, не звеличується, не пишається, не бешкетує, не шукає свого, не дратується, не мислить зла, не радіє неправді, а тішиться істині, все покриває, всьому вірить, всього, сподівається, все переносить. Любов ніколи не перестає» [7, с. 1417].

Звертаючись до думки С.Ф. Анісімова про те, що людина народжується двічі: спочатку фізично, а потім духовно, саме тоді, коли під час навчання та виховання вона засвоює певні духовні цінності, які вже створені людством, відмітимо значну роль саме *соціокультурного середовища* закладу вищої освіти, де, власне, і відбувається формування відповідних професійно-духовних якостей особистості. Саме тут створюються найбільш оптимальні умови для подальшого розвитку і самовдосконалення таких духовних цінностей, які виділяє Е.О. Помиткін, як: гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації особистості [30, с. 97]. Дослідниця О.А. Шолох, аналізуючи особливості формування духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців-психологів у процесі навчання в закладі вищої освіти, згрупувала духовні цінності у чотири блоки, котрі становлять основу духовно-морального виховання майбутніх професіоналів (рис.2.1).

Рис. 2.1. Групи цінностей духовно-морального виховання в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців в ЗВО (О.А.Шолох [48])

Чим більше духовно розвивається людина, тим більш здатною стає вона для сприймань цінностей вищого порядку, які мають відносну автономію та котрі не можна вивести із тут-і-тепер функціонуючого буття. Саме тому духовні цінності – це згусток і результат історичного досвіду всього людства. При цьому важливим є те, що саме духовні цінності надають сенс самому існуванню людини і формуються в невід'ємному розвитку від розвитку потребово-мотиваційної сфери особистості, її духовного потенціалу та ціннісних орієнтацій. Духовні цінності проявляються у доброзичливому ставленні до інших людей, у спонтанному вільному бажанні молодої особи виконати свій моральний обов'язок, принести користь оточуючим її людям, вміє поставити себе на їх місце, при цьому зберігати внутрішній мир і злагоду, бути вірним своїм ідеалам, відчувати відповідальність перед своєю совістю не тільки у повсякденному житті, а й у певних критичних, професійних ситуаціях

Аналіз провідних науковців в цій галузі, таких як Г. С. Костюк, В. В. Рибалка, Е. О. Поміткін та інших, дозволяє виділити наступні *психологічні особливості формування духовних цінностей* у студентів:

- усвідомлення особистістю необхідності змін та перетворень свого внутрішнього світу у спрямованості до його покращення; наявність чіткого уявлення про свій ідеальний образ;
- відчуття потреби у наявності високодуховних мотивів своєї професійної діяльності;
- засвоєння певної ґрунтовної системи знань, котра теоретично стосується пошуку істини, а практично втілюється у відчутті необхідності допомагати іншим, ділитися з ними своїм досвідом та знаннями;
- усвідомлення своїх внутрішніх станів, прагнення до знаходження власних життєвих смислів та, що особливо важливо, прийняття рішення щодо реалізації

своїєї мети, задуму чи плану здійснення духовноспрямованої діяльності, поведінки, дій та вчинків;

- прагнення юнака чи юнки до абсолютного, досконалого; бажання реалізувати свій духовний і особистісний потенціал у якійсь визначеній суспільно-корисній діяльності;

- усвідомлення і відчуття своєї спорідненості з іншими, вічуття радості і задоволення від допомоги іншим, бажання і прагнення до самовіддачі.

Зазначене ще раз підкреслює велике значення системи освіти в духовно-особистісному зростанні студента. Власне, сутність психолого-педагогічної роботи із духовно-морального становлення особистості студента в тому, щоб допомогти майбутньому фахівцю виявити свої моральні якості та сформувати прагнення та навички до самовиховання та самовдосконалення. Відтак саме духовно-моральне виховання молодого покоління є одним із важливих і обов'язкових компонентів освітнього процесу. Це тим більш важливо, що і у соціальній структурі суспільства студентство займає особливе місце.

2.2. Формування духовно спрямованої поведінки майбутнього психолога у процесі професійної підготовки

Одним із головних способів оволодіння знаннями під час навчання студента у закладі вищої освіти є освітньо-професійна діяльність. Її відмінність від навчально-професійної діяльності студента технікуму чи учня вищого професійного училища полягає в тому, що в основі освітньо-професійної діяльності – система чітко визначених теоретичних понять, законів науки, котрі конституюють певну сферу дійсності. Саме в закладі вищої освіти теорія передуює практиці, пояснює її, відкриває шляхи її перетворення. Водночас вона є необхідною умовою розвитку молодого людини, набуття нею життєвого досвіду, пізнання оточуючої дійсності і свого місця в ній, засвоєння знань, вироблення вмінь та навичок професійної діяльності, розвитку психічних процесів і

професійно важливих якостей, формування здібностей та характеру, а головне – засвоєння тих принципів, цінностей, норм, які є базовими в даній діяльності.

Український дослідник І. Д. Бех підкреслює, що прагнення людини реалізувати себе через професію є однією з її основних культурних цінностей. Відтак головним завданням вищої професійної освіти постає укріплення, підтримка і активізація такого прагнення [5, с. 120]. Зазначений науковець підкреслює, що вкрай важливим, особливо на перших етапах формування та усвідомлення студентом свого внутрішнього ціннісного простору, є його вміння побачити зв'язок обраного навчання із метою та завданнями майбутньої професії. Це вимагає спеціально зорганізовану роботу стосовно формування і розвитку своїх *внутрішніх смислових орієнтирів*. На думку І. Беха, формування у студентів ціннісного ставлення до майбутньої професійної діяльності потребує *спеціальної програми*, котра б складалась із певних блокових частин. По-перше, спеціальне ознайомлення з майбутньою професійною діяльністю, формування та укріплення чітко усвідомленого уявлення про неї. По-друге, формування реального образу успішного професіонала у даній сфері. По-третє, створення власного образу Я-професіонал. При цьому важливим є динамічність і постійна можливість поступових змін образу Я-теперішній у формат Я-майбутній [5, с. 110].

Становлення студента як висококваліфікованого спеціаліста у закладі вищої освіти можливе лише за умови наявності *ціннісно-мотиваційного* ставлення до своєї професії. Це важливе завдання періоду навчання у ЗВО як центрального етапу становлення особистості. Б. Г. Ананьєв звертає увагу на «інтенсивне перетворення» у студентському віці всієї системи ціннісних орієнтацій особистості та формування ціннісно-смислових компонентів професійної спрямованості. Процес професійного та особистісного розвитку студентів обов'язково передбачає оволодіння духовними цінностями, які надалі осмислюються та стають значущими життєвими принципами [9; 15]. Ступінь їхньої сформованості є передумовою життєвої позиції, установок особистості. Цінності лежать в основі прийняття рішень та поведінки особистості. Психологічні та соціологічні дослідження, які були проведені В. А. Ядовим,

підтвердили висновок про вирішальну роль цінностей у саморегуляції поведінки особистості.

Таким чином, важливими регуляторами життя та діяльності (зокрема професійної) особистості є певні сформовані нею ціннісно-сміслові утворення. «Значення предметів, явищ та його сенс в людини є те, що визначає її поведінка» [5, с. 93]. Цей процес є тривалим і різноплановий, він містить усвідомлений пошук особистісно значимих смислів професійної діяльності та вибір особистістю свого життєвого шляху. Вони забезпечують внутрішню цілісність особистості, визначають відносно стійке ставлення до себе, до інших людей, до професії та світу загалом.

Про важливість і необхідність наповнення сучасної освіти нововведеннями, які відповідають новим реаліям вказує і В. Г. Кремінь. На його думку, «необхідною дидактичною умовою є забезпечення таких факторів, як зміст освіти, використовувані педагогічні технології, організація освітнього простору, емоційно-психологічний стан учня, студента та особистість вчителя, викладача та вихователя. Зміст освіти має встановити чітку систему знань, умінь та навичок, набуття яких передбачено цілями освіти» [27, с. 5]. На ставлення до професії студентів впливають різні стратегії, технології, методи навчання та соціальні чинники. Тому створення сприятливого соціокультурного середовища у ЗВО стимулює постійне особистісне зростання студентів і активізує формування в них духовної культури (рис. 2.2)

Рис. 2.2. Основні компоненти духовної культури особистості (О. Шолох [48])

Процес формування духовної культури особистості передбачає два напрямки: з одного боку, кожна людина, навіть мимоволі, успадковує духовне багатство своїх попередників, їх традиції, звичаї, культуру, мову, вірування; з іншого боку – відбувається процес (і це найголовніше у процесі формування духовності особистості) усвідомленого оволодіння цим духовним багатством та формування своєї соціальної самоідентифікації. Останнє відбувається під впливом таких чинників, як соціальний простір життєдіяльності молодої людини, освіта, культура, виховання та самовиховання. Оптимальне поєднання впливу цих факторів зумовлює становлення соціалізованої духовно-морально спрямованої особистості. В той час як дисбаланс між ними може дати мало, а то й непередбачуваний результат. Відтак важливою є роль освіти та виховання, які спроможні збалансувати вплив зазначених факторів. Як зазначають дослідники, завдання сучасної освіти – розширення її впливу на розвиток духовної культури майбутнього фахівця (яка поєднує раціональну і емоційно-афективну складові), що у підсумку стає засадничою основою для формування та утвердження людського в людині [10; 12; 20; 44].

Дослідження П. С. Перепелиці, В. В. Синявського, В. В. Рибалки та інших українських вчених дозволили виділити такі етапи професіогенезу як: вибір професії, освіта, професійне самовизначення, підготовка, адаптація до професійної діяльності, професіоналізація, досягнення високої продуктивності, професійна самореалізація. Окрім того, існує певна особистісна динаміка професійного розвитку особистості здобувачів вищої освіти [15; 26; 31].

Сьогодні професіоналізм неможливо охарактеризувати без наявності системних знань, прогностичних умінь, комунікативності, аналітичності мислення, ділової активності, без навичок ефективного міжособистісного спілкування, ясного усвідомлення Я-концепції, вміння протистояти стресовим ситуаціям, високого рівня самоконтролю, спрямованості на конструктивне рішення проблемних ситуацій діяльності, без прагнення до постійного підвищенню рівня професіоналізму, високого рівня самоповаги та поваги до інших [28, с. 76].

Саме тому час навчання у ЗВО є найбільш сприятливим для формування особистісних, професійних та духовних якостей майбутнього успішного спеціаліста. Особливо важливо це для майбутнього психолога. Відтак значна увага в ході навчально-професійного навчання повинна приділятися проблемі формування високодуховної, зорієнтованої на успішну професійну діяльність особистості здобувача спеціальності «Психологія».

Виходячи з результатів теоретичного аналізу цієї проблеми та результатів дослідження різних авторів можна зробити висновок про те, що успішний фахівець повинен володіти низкою якостей. Це, по-перше, *професійна зрілість*, котра включає:

- високий рівень професійних знань та умінь;
- наявність глибокої зацікавленості діяльністю, пошук особистісного смислу у ній;
- наявність професійно та особистісно значущих якостей;
- творчі здібності;

- комунікативна компетентність;
- здатність до самопізнання та самовдосконалення в особистісному та духовному вимірах.

Другий аспект – це *активна життєва позиція* майбутнього фахівця, яка передбачає:

- наявність головної мети в житті, знання стратегії і тактики її визначення та досягнення;
- керування своїми думками, емоціями, поведінкою;
- високий рівень мотивації досягнення успіху;
- самоконтроль та саморегуляція своєї діяльності;
- прагнення самореалізації різних сферах професійної та морально-духовної діяльності;

Третім важливим аспектом є наявність високого рівня різних видів *рефлексії*, зокрема екзистенційної:

- аналіз себе, свого призначення, своєї місії і місця в оточуючому світі;
- адекватна позитивна самооцінка та позитивне мислення;
- самопрограмування на успіх та усвідомлення значення невдач в особистому та професійному житті;
- належне почуття оптимізму та впевненості у собі.

Найважливішим результуючим компонентом є *самореалізація*, при якій результат оцінюється як успіх в трьох аспектах: самою особистістю (суб'єктивне переживання результату як значущої дії); референтною групою (визнання успіху людьми, чия думка для особистості є значущою); об'єктивними даними чи показниками успіху

Таким чином, важливою умовою для успішної майбутньої професійної діяльності є створення у закладі вищої освіти відповідного соціокультурного середовища, котре б сприяло трансформації навчально-пізнавальної діяльності у професійну з акцентом на морально-духовних складових майбутньої фахової діяльності. Для ефективного формування високодуховної особистості

майбутнього спеціаліста необхідно забезпечити таке навчання у ЗВО, яке забезпечувало б плавний перехід і гнучку трансформацію одного типу діяльності (пізнавальної) до іншої (професійної) з відповідною зміною потреб, мотивів, цілей, дій, способів, предметів та результатів.

Висновки до розділу 2

1. Студентський вік є сенситивним для переосмислення та становлення ціннісних орієнтацій, розвитку внутрішнього духовного потенціалу, потребово-мотиваційної сфери та вольових якостей, що є основою формування духовних цінностей у майбутніх професіоналів. В цьому віці відбувається бурхливий особистісний розвиток, самоствердження, формування професійної визначеності та власної життєвої позиції, самостійність.

2. Сучасний професіонал – це особистість, яка володіє нормами професії у мотиваційному та інструментальному аспектах, здатна досить результативно, успішно, високопродуктивно та якісно здійснювати свою трудову діяльність. Вона чітко усвідомлює і має сформовані професійні перспективи, самостійно будує сценарій свого професійного життя, розвиває власну особистість та індивідуальність засобами професії.

3. Соціокультурне середовище закладу вищої освіти створює найбільш оптимальні умови для формування відповідних професійно-духовних якостей особистості, подальшого розвитку і самовдосконалення таких духовних цінностей як гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації особистості.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

3.1. Діагностика розвитку духовних цінностей майбутніх фахівців-психологів

У внутрішньому світі людини важливу роль відіграють її духовні цінності, котрі проявляються, перш за все, у внутрішній наповненості її моральної самосвідомості та у зовнішніх проявах, у поглядах та вчинках особистості. Духовні, моральні, соціальні та інші види цінностей виявляють себе, проявляючись лише у процесі людської діяльності з освоєння світу. Відтак, вони нерозривні з діяльністю, творчістю, з оцінкою, або актуальною, або потенційно присутньою у можливості діяльності і, водночас, самі цінності (в першу чергу духовно-моральні) активно впливають на формування та розвиток особистості у процесі її життєдіяльності.

Для побудови емпіричної моделі дослідження духовних цінностей студентів ЗВО ми виходили з низки філософсько-психологічних положень про духовність як сутнісну характеристику людини, її особливу властивість, що забезпечує як можливість зовнішніх, соціально-культурних досягнень, так і внутрішнього, духовного зростання. Змістовна сторона процесу розвитку духовних цінностей полягає у єдності та взаємозв'язку інформаційно-репродуктивного, мотиваційного, моделюючого, дієво-практичного, творчого періодів. Відтак технологія розвитку духовних цінностей студентів передбачає ідею цілеспрямованого породження в їхньому внутрішньому світі нових ціннісних утворень, що можливе через сукупність способів та прийомів, які охоплюють досліджуваний процес від постановки мети до аналізу його результатів.

Попередній аналіз проблематики духовних цінностей дозволив виокремити поняття «цінність» як позитивне значення об'єктів (речей, подій, станів, вчинку) для суб'єкта. До основних духовних цінностей найчастіше відносять: свободу, істину, моральність, переконаність, творчість, обов'язок, активність. Характеризуючи сутнісний зміст духовних цінностей, слід зазначити, кожна з них є унікальною і не порівнюваною з іншими. Існує залежність провідних цінностей, які є змістом спрямованості особистості від обраного особистістю ідеалу для наслідування. Власне, *ідеали* є з однією з форм існування цінностей, які впливають діяльність і регуляцію поведінки людини. С.Л. Рубінштейн писав про те, що ідеал втілює в собі найцінніші та найпривабливіші людські риси, що вказує на наявність зв'язку між ідеалами та цінностями. Вершина багаторівневої структури ціннісної орієнтації людини - цінності, пов'язані з ідеалами та життєвими цілями особистості.

Наше дослідження було побудоване на трьох-етапній схемі.

На *пошуковому етапі* (листопад – грудень 2022 року) вивчалася філософська, психологічна, соціологічна, педагогічна література з проблеми формування та розвитку духовно-моральних цінностей, розглядалися погляди на сутність та структуру духовних цінностей студентів. Здійснювався аналіз наукової та науково-методичної літератури з даної теми дослідження. На цьому етапі формувалися проблема та гіпотеза дослідження, розроблявся його задум та логіка, формувалася теоретичний підхід і концепція дослідження.

На *конструктивно-дослідному етапі* (лютий – червень 2023 року) проводилося накопичення емпіричного матеріалу, аналізувався та узагальнювався досвід щодо формування та розвитку духовних цінностей. На основі накопиченого теоретичного та емпіричного матеріалу виявлялися умови формування духовних цінностей студентів Західноукраїнського національного університету, розроблялася програма формування духовно-моральних цінностей студентів в умовах інноваційного середовища закладу, проводився констатуючий та формуючий етапи експерименту.

Рефлексивний етап (серпень – жовтень 2003 року) включав обробку і систематизацію отриманих в ході дослідження даних. На цьому етапі здійснювалися аналіз, систематизація та узагальнення результатів теоретичної та емпіричної роботи, апробація результатів дослідження та їх представлення на всеукраїнських конференціях.

Формування в студентів-психологів духовних цінностей є важливою стороною їх особистісного та професійного розвитку. Духовні цінності допомагають знайти сенс і мету життя, справлятися з різними труднощами.

З метою виявлення актуальності проблеми формування духовних цінностей студентів було поставлено питання «Чи замислювалися Ви про формування свого духовного світу?». Більшість опитаних відповіли ствердно (69,1%), негативну відповідь дали 13,5%, важко відповісти - 17,4% опитаних.

Варто зазначити, що зацікавленість своїм внутрішнім світом, своєю особистістю є передумовою цілеспрямованого самопізнання, у процесі якого відбувається формування духовно-моральних цінностей здобувачів вищої освіти. Відповіді на питання про прояв інтересу до свого внутрішнього світу, своєї особистості показали, що постійний інтерес до себе проявляє переважна більшість опитаних, однак серед студентів-випускників кількість таких відповідей значно більша (80,5%), повністю індиферентних до свого внутрішнього світу серед них теж найменша кількість (3,5%). Кількість студентів, які не визначились із відповіддю приблизно однакова в усіх курсах (коливається в межах 16-18%).

Виходячи з одержаних результатів було підібрано діагностичний комплекс дослідження, котрий складався з наступних методик: опитувальник Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості», проблемно-ситуативна методика А. В. Фурмана, О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість», опитувальник визначення індивідуального рівня рефлексивності особистості А.В. Карпова. Коротко охарактеризуємо зазначені методики.

Українським науковцем Е. О. Помиткіним розроблена методика, котра дозволяє здійснити *діагностику духовного потенціалу* особистості та її духовно-

ціннісної спрямованості. Дана методика спрямована на вияв таких основних чинників психодуховного розвитку особистості: по-перше, духовного потенціалу людини, в якому зінтегровані вольові якості та духовна спрямованість особистості; по-друге, особливості його розподілу у таких підструктурах особистості як характер, інтелект, психофізіологія, досвід, спілкування, самосвідомість; по-третє, методика визначає духовні цінності, зокрема, естетичні, цінності пізнання, гуманістичні самовдосконалення та самореалізації, екологічні, на які зорієнтована особистість. Теоретичною засадою методики є визначена автором структура особистості з високим духовним потенціалом, яка містить 125 особистісних якостей та здібностей.

Проблемно-ситуативна методика А. В. Фурмана, О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість» ґрунтується на розробленій проф. О. Є. Фурман теоретичній концепції відповідальності особистості, котра містить чотирьохкомпонентну структуру, проблемно-ситуативній діагностиці культурно-психологічної грамотності особистості «Хто підніме папірець?», розробленій проф. А.В. Фурманом та окремих процедур вивчення відповідальності через аналіз різних життєвих ситуацій найбільш відповідальних і невідповідальних осіб способом експертної оцінки. Завдяки використанню певних процедур і принципів ситуативного підходу стає можливим виявити ті особливості внутрішнього світу особистості, котрі не показують традиційні діагностичні методики. І окрім того ситуаційний принцип побудови методики дає нові можливості не тільки для діагностики, а й створює умови для саморозвитку особистістю самої себе, для «збагачення психосфери людини внутрішніми еталонами самопобудови, які виникають в процесі подолання проблемно-критичних ситуацій» [45, с.72].

Сама методика «Наскільки відповідальна Ви особистість» має 20 визначених ситуацій життєво-проблемного характеру. Наводиться п'ять рівноцінних виходів-розв'язків, котрі, власне, є сукупністю психологічних задач. Досліджуваний повинен визначитись і як адекватний розв'язок прийняти одну задачу, а інші відхилити як неприйнятні. Фактично хоча тест містить 20

ситуацій, в ньому присутні 100 психологічних задач, котрі людина, виконуючи тест сприймає, опрацьовує, усвідомлює їх зміст і внутрішньо має або прийняти, або відхилити, зафіксувавши це у своїй відповіді [45, с. 79].

Методика діагностики А.В. Карпова призначена для діагностики рівня розвитку *рефлексивності особистості*. Теоретичним конструктом зазначеної методики є розгляд рефлексивності особистості, виходячи з наступних положень. Рефлексивність є по перше, психічною властивістю особистості, по друге, рефлексія є процесом, і по третє, рефлексування – це своєрідний психічний стан. Всі ці спектри прояву рефлексивності тісно взаємопов'язані і взаємоспричиняють один одного, в синтезі їх і виникає рефлексія. Тому зазначена методика зорієнтована на визначення рефлексивності як психічної властивості особистості (основний модус), а окрім того опосередковано враховує її прояви як стану та як процесу. Відтак, автором визначені інтроспективні та поведінкові параметри, а самі питання методики спрямовані на врахування всіх трьох модусів рефлексивності (як психічної властивості, як процесу, і як стану).

Другий важливий момент полягає в тому, що діагностика властивості рефлексивності враховує диференціацію її проявів за таким критерієм, як спрямованість. Відтак, А.В. Карпов виділив такі два види рефлексії, як інтра- та інтерпсихічна рефлексія. Інтрапсихічна рефлексія визначає здатність до самосприйняття свого внутрішнього світу психіки та його аналіз, друга – вміння розуміти психіку інших людей, здатність «стати на місце іншого» і керується механізмами ідентифікації, проєкції, емпатії. За часовим принципом виділяють три види рефлексії: ретроспективну, ситуативну (актуальну) та перспективну.

Опитувальник містить 27 тверджень (15 прямих, і 12 – зворотніх тверджень). Одержані в процесі діагностики значення суми прямих питань та зворотніх (замінених відповідно до інверсії шкали відповідей) перетворюються на стени. При інтерпретації результатів доцільно виходити з диференціації індивідів на три основні категорії. Результати методики, рівні або більші, ніж 7 стен, свідчать про високорозвинену рефлексивність. Діапазон від 4 до 7 стен -

індикатор середнього рівня рефлексивності, показники, менші за 4 стени, - низький рівень розвитку рефлексивності особистості.

У духовній сфері людини найважливішу роль відіграють духовно-моральні цінності, що виражаються в природі моральної свідомості та соціальної практики людей, у їх поглядах та вчинках.

3.2. Психологічний аналіз основних чинників розвитку духовних цінностей студентів у процесі їх професійної підготовки

Наше дослідження проводилося протягом 2022 – 2023 років на базі соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету. Вибірку склали студенти спеціальності «Психологія» першого, третього та п'ятого року навчання, загальним обсягом 93 особи. Студентський вік – це період переосмислення морально-духовних уявлень, становлення ціннісних орієнтацій особистості, розширення її світогляду, прагнення зрозуміти загальнолюдські цінності і поведінкові норми та виробити власні моральні категорії [26 с. 15]. Саме в цьому віці «молода людина має самостійно приймати та реалізовувати рішення, розробляти життєві плани, будувати власне життя. Юнак чи дівчина переходить від пізнання світу до його перетворення, починає активно самостверджуватись у професійній діяльності» [33, с. 257-258].

Враховуючи той факт, що формування духовних цінностей студентської молоді є складним і динамічним процесом, на який впливає цілий комплекс індивідуальних, соціальних, культурних, середовищних факторів, ми на констатуючому етапі експерименту провели анкетування з метою визначення, що самі студенти відносять до духовних цінностей. Дані їх відповідей на відкрите питання: «Вкажіть перелік цінностей, які Ви відносите до духовних» відображає таблиця 3.1.

Таблиця 3.1

**Аналіз розподілу цінностей, які студенти-психологи відносять до
духовних цінностей**

Цінність	Частота, у %			Цінність	Частота, у %		
	1 курс	3 курс	5 курс		1 курс	3 курс	5 курс
Чесність	25	33	30	Милосердя	25	20	27
Доброта	10	20	38	Розуміння	5	9	10
Повага до людської гідності	10	30	35	Співпереживання, співчуття	23	20	25
Релігійність	9	14	12	Інтелігентність	5	7	4
Повага до традицій	10	13	12	Відповідальність	8	16	17
Обов'язковість	6	8	5	Пунктуальність	-	3	3
Правдивість	18	23	25	Порядність	25	23	28
Щирість, відвертість	25	20	18	Чесність	5	7	4
Людяність, гуманізм	32	36	38	Взаємопідтримка	10	25	18
Поміркованість, стриманість	10	18	13	Небайдужість	12	20	15
Чистота	12	10	8	Сімейні традиції	10	8	8
Моральність	25	21	27	Віра, надія	25	30	25
Дружба, мир	15	14	10	Співпраця	3	8	9
Розум, знання, інтелект	5	9	7	Мистецтво у різних його проявах	8	10	8
Добро	18	16	14	Краса	5	6	8
Сміливість	7	4	2	Довіра	8	6	6
Толерантність	3	11	15	Ввічливість	25	27	12
Свобода	5	8	10	Патріотизм	20	15	13
Щедрість	13	8	6	Чуйність	10	22	18
Вихованість	15	13	10	Любов	30	38	35
Совість	8	13	15	Воля	-	5	3
Доброзичливість	24	20	22	Жертовність	20	24	26
Справедливість	38	23	18	Працьовитість	3	10	8
Мудрість	10	15	12	Покора	-	3	5

Одержані дані показують, що процес духовного становлення у вищій освіті може бути достатньо складним, оскільки студенти можуть зіткнутися з суперечливими або конкуруючими переконаннями та цінностями, які можуть

викликати плутанину або когнітивний дисонанс. Якщо згрупувати відповіді студентів і схематично зобразити їх у вигляді кіл різного розміру (залежно від частоти названих властивостей, то одержимо наступний вигляд (рис. 3.1)

Рис. 3.1. Структурний аналіз цінностей, які студенти-психологи відносять до духовності (лютий, 2023 року)

Робочою *гіпотезою* нашого дослідження було припущення, що створення культурно-рефлексивного середовища у закладі вищої освіти сприяє розвитку духовних цінностей студентів.

У здобувачів вищої освіти відбувається інтенсивне становлення ціннісно-сміслової сфери особистості протягом усього періоду навчально-професійної діяльності. Для опису складу духовних цінностей було використано методику Е.О Помиткіна «Духовний потенціал». Результати показали, що є певні відмінності як в загальному показнику духовності, так і в її окремих складових серед студентів першого, третього та п'ятого курсів. У переважної більшості здобувачів вищої освіти наявний середній рівень розвитку духовного потенціалу – 55, 6 %, високий рівень – у 10 % студентів-магістрів (у першо- та третьоккурсників студентів з таким рівнем не виявлено). Низький та недостатній рівень – у 41,0 % здобувачів (серед студентів-магістрів таких є лише 20 % , зокрема, з низьким 3,3% , недостатнім - 16,7 %). Для нас більше значення мав розподіл показників по окремих групах цінностей (рис. 3.2).

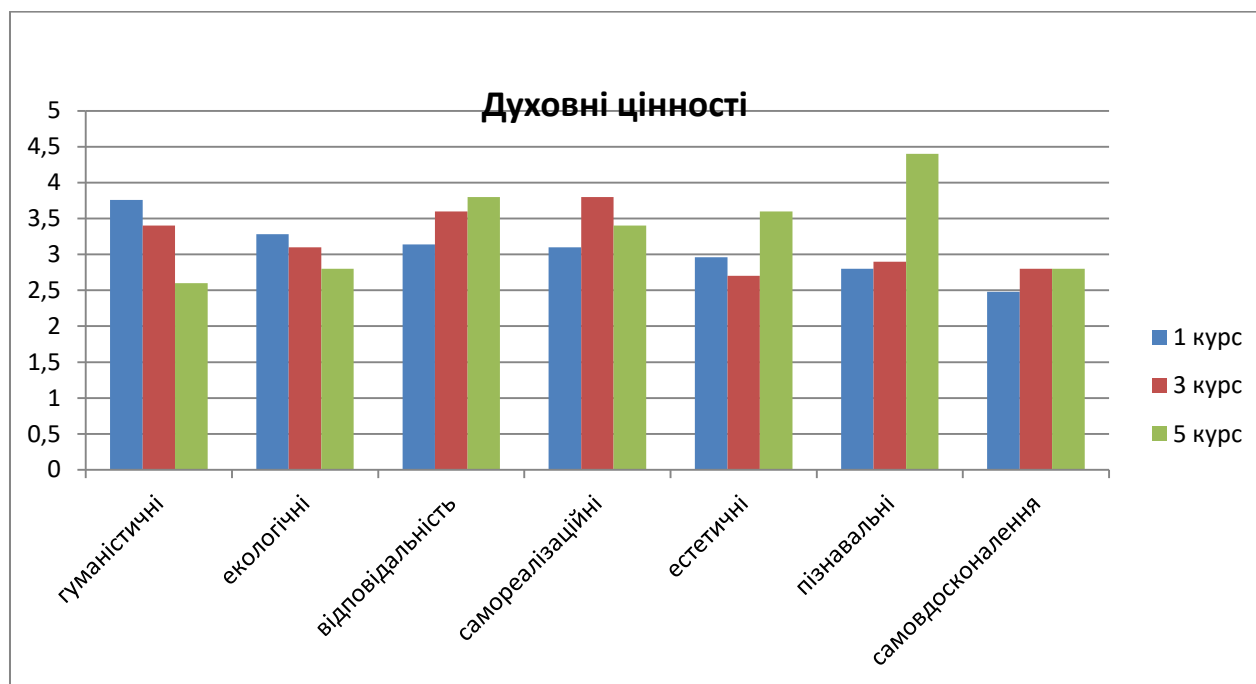

Рис. 3.2. Порівняльні результати визначень духовних цінностей за опитувальником Е.Помиткіна «Духовний потенціал» здобувачів першого, третього та п'ятого року навчання спеціальності «Психологія»

Результати показали, що студенти різних курсів володіють порівняно невисокими показниками рівня прояву зазначених груп цінностей. Для нас було важливо порівняти *когнітивний* (знання і усвідомленість важливості духовних цінностей в професійному і життєвому аспекті) та *поведінковий* компоненти їх прояв у освітньо-професійній діяльності. Тому через анкетування було запропоновано низку запитань. Зокрема «Чи сприятиме формування духовних цінностей удосконаленню та гармонійному розвитку особистості майбутнього психолога?» Більшість опитаних за основу вибрали варіант відповіді - "Так" - 90%. На запитання: Чи сприятиме формування духовних та моральних цінностей професійному становленню психолога? Також абсолютна більшість опитаних висловила свою думку на користь відповіді "Так" (82% студентів). Більшість опитаних (73% студентів) вважають, що такі якості сприяють ефективності реалізації їх професійних обов'язків. На запитання: «Чи можливо здійснювати свою діяльність психологу без сформованих у нього духовних цінностей? такий варіант відповіді, як «Ні» обрали 71% із загальної кількості всіх обстежених, 76%

всіх опитаних студентів вважають, що духовні цінності впливають на їх професіоналізацію та спеціалізацію. На запитання: «Чи опосередковують духовні цінності професійне, соціальне та особистісне становлення Вас як психолога?» 60% із загальної кількості студентів дали позитивну відповідь. Варто відмітити, що істотної різниці у відповідях між студентами різних років навчання не спостерігалось.

Таким чином, за результатами відповідей можна сказати, що у всіх студентів достатньо добрий показник обізнаності із питанням духовних цінностей (*когнітивний компонент*), вони усвідомлюють важливість та значущість сформованості духовних цінностей для особистості психолога та здійснення ним своїх професійних обов'язків, розуміють, що без сформованості духовних цінностей психолог не може повноцінно здійснювати свою діяльність. Цей факт підтверджує необхідність цілеспрямованого розвитку та формування духовних цінностей у психологів у процесі їх професійного становлення в ЗВО.

Для визначення і аналізу особливостей прояву *поведінкової компоненти* духовних цінностей, зокрема такої як відповідальність, було проведено тестову методику А. В. Фурмана, О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість». Одержані результати відображає табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Рівень розвитку відповідальності студентів спеціальності
«Психологія», одержані за методикою А. В. Фурмана, О. Є. Фурман
«Наскільки відповідальна Ви особистість»**

	Показник відповідальності (у %)								
	Вкрай високий	Дуже високий	Високий	Вище середнього	Середній	Нижче середнього	Низький	Дуже низький	Вкрай низький
1 курс	-	-	10,0	10,0	22,5	20,5	23,8	13,2	-
3 курс	-	3,3	10,0	13,2	20,0	19,7	23,8	10,0	-
5 курс	-	5,0	18,3	15,0	20	15	18,3	8,4	-

Одержані дані вказують на проблемність поведінкового компоненту формування духовності, зокрема такої цінності як відповідальність. Особливо зазначене стосується першокурсників. Відтак важливим завданням при складанні програми розвитку духовних цінностей студентів-психологів стало забезпечення їх суб'єктної позиції у процесі духовно-творчої діяльності.

Важливим механізмом формування духовності є рефлексія яка є властивістю людини «виходити за межі власного Я», її вміння осмислювати, аналізувати, через порівняння свого Я образу з певними подіями чи іншими особистостями. Ця якість є антиподом імпульсивності, вона характеризує тих людей, які перед початком дії, спочатку подумки переглядають різні гіпотези, відкидають ті, які видаються малоправдоподібними, і завжди обережно, зважено і обдуманно приймають рішення, аналізуючи різні варіанти.

Тому наступною методикою, яку ми провели був опитувальник А. В. Карпова – В. В. Пономарьової «Визначення індивідуального виразу рівня рефлексивності». Результати обстежень відображені в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

**Рівень розвитку рефлексії студентів спеціальності «Психологія»
(опитувальник «Визначення індивідуального виразу рівня
рефлексивності» А. В. Карпова – В. В. Пономарьової, лютий 2023 року)**

	Показник рефлексивності (у %)				
	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
1 курс	8,1	25	61,7	5,2	-
3 курс	6,7	26,6	60	6,7	-
5 курс	-	13,4	61,7	18,2	6,7

Як показують результати визначень у переважній більшості студентів всіх курсів середній рівень розвитку рефлексивності (загальний показник – 61,1%), однак спостерігають якісні відмінності стосовно низького і високого рівнів прояву рефлексивності. Позитивним є те, що серед здобувачів магістерського рівня освіти (на відміну від студентів першого та третього курсів) не виявлено студентів із дуже низьким рівнем рефлексивності. До того ж серед студентів-магістрів є 6,7% студентів із дуже високим рівнем рефлексивності. Майже четверта частина студентів – бакалаврів мають низький рівень рефлексивності, а це означає, що у них «недостатньо сформовані рефлексивні здатності які б, по-перше, давали змогу їм осмислити себе як цілісне Я; по-друге, в них не сформовані внутрішні критерії оцінки перспективи продуктивного розв’язання проблемно-конфліктних ситуацій, які могли б стати еталонами їх особистісного саморозвитку; по-третє, неповно розвинена особистісна рефлексія як таке звернення на самого себе, котре спричиняє зміну уявлень про себе та про своє місце у соціокультурному контексті, а отже, зумовлює позитивне перетворення рефлексивно спроможної особистості» [13, с. 148].

Зазначена методика дає інформацію про рівень розвитку трьох форм рефлексії стосовно часового інтервалу – ситуативної, ретроспективної,

проспективної та показник рефлексії в спілкуванні. Результати відображені в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

**Показники різновидів рефлексивності студентів спеціальності
«Психологія», одержані за опитувальником «Визначення індивідуального
виразу рівня рефлексивності» А. В. Карпова – В. В. Пономарьової
(лютий 2023 року)**

<i>Різновид рефлексії</i>	<i>Студенти-бакалаври 1 року навчання</i>	<i>Студенти-бакалаври 3 року навчання</i>	<i>Студенти-магістри 1 року навчання</i>
Ситуативна рефлексія	34.4	38.4	41.6
Ретроспективна рефлексія	33.13	33.3	42.8
Проспективна рефлексія	37.7	37.9	45.1
Рефлексія спілкування	34.2	37.7	44.9

Аналіз результатів показує, що відбувається зростання всіх видів рефлексивності, однак на третьому курсі у студентів спостерігається дуже незначне зростання ретроспективної та проспективної рефлексії. Достатньо високі показники студентів-магістрів пояснюються ще й тим фактом, що здобувачами другого (магістерського) рівня стають кращі студенти, випускники бакалаврату із високими показниками, зокрема рефлексивності. Зазначене знову ж є підкреслює необхідність комплексної роботи із студентами-першокурсниками. Тому ефективним будуть розвивальні заняття, які комплексно розвиватимуть когнітивний, мотиваційний і поведінковий компонент формування духовних цінностей, зокрема через розвиток рефлексивності і відповідальності учасників занять.

3.3. Засоби та методи формування духовних цінностей студентів

Розвиток духовних цінностей суб'єктів освітнього процесу зумовлений існуючою у суспільстві системою цінностей та духовними потребами самих студентів. Перетин загальнозначимих та індивідуальних інтересів учасників освітнього процесу здійснюється у механізмі функціонування та взаємодії моральної свідомості та духовно-моральної практики (морально-ціннісних відносин, які складаються у навчальній діяльності), завдяки чому відбувається розвиток духовно-моральних властивостей особистості.

В ракурсі зазначеного, була розроблена програма розвиткових тренінгових занять, побудованих з урахуванням системного, діалогічного, особистісно-діяльнісного, професійно-цільового та цілісного підходів, які визначили вибір змісту, методів та засобів, а також організаційних форм, що сприяють реалізації комплексу умов формування духовних цінностей у студентів. Розроблена програма містила три блоки: *мотиваційно-ціннісний, змістовний та діяльнісно-поведінковий*.

Головне завдання, яке ставилося на першому етапі роботи - спрямованість на утвердження духовно-ціннісних засад в освоєнні професії психолога, а також зміну ціннісних орієнтирів, заснованих на прагматизмі та пріоритеті матеріальних цінностей у ході здобуття освіти (здобуття вигідного робочого місця, висока заробітна плата, пріоритет егоїстичних нахилів, спрямованих на задоволення власних потреб) на такі, які ґрунтуються на неперехідних людських цінностях та спрямовані на благо суспільства.

На другому етапі ми врахували те, що переведення системи духовних цінностей у внутрішній план особистості та вироблення власної системи цінностей можливе завдяки активній ролі емоційно-почуттєвої сфери особистості. Саме емоції та почуття суттєво впливають на формування ціннісних орієнтацій та перетворення їх у рушійні сили особистості. Участь почуття визначає реальність прийняття цінності особистістю, а не просто її розуміння.

Формування духовно-ціннісної сфери студентів на другому етапі програми здійснювалося *активними методами навчання*, оскільки пасивні інформаційно-просвітницькі форми, лекції, бесіди, хоча й дають основні уявлення про духовні цінності та безпосередньо інформують про них, однак є малоефективними в педідагогічному плані. Відтак в ході занять було використано активні форми духовно-морального просвіти, які спонукають до роздумів, дискусій, суперечок, проводяться у вигляді диспутів, круглих столів, конференцій, зустрічей, діалогів. Це виробляє діалектичне мислення, здатність самостійно орієнтуватися у просторі духовних цінностей. Окрім того активні методи спрямовані на закріплення знань про систему духовних цінностей, виробляють здатність застосовувати їх у конкретній життєвій ситуації, при оцінці власної поведінки та вчинків.

Заняття мали практичний характер і були зорієнтовані на формування умінь самопізнання, саморозкриття, рефлексії; активізацію самосвідомості студентів. З цією метою зі студентами експериментальної групи з числа першокурсників було організовано виконання серії модифікованих варіантів вправ, відомих у психологічній літературі. Так, наприклад, *вправа «Хто Я?»*, сприяє усвідомленню свого Я. Студентам необхідно написати у стовпчик цифри від 1 до 10 та десять разів відповісти в письмовій формі на запитання: «Хто я?». При цьому для опису себе можна використовувати особистісні характеристики, риси характеру, власні інтереси та почуття. Кожну пропозицію потрібно починати із займенника («Я - ...»). На завершення роботи кожен вслух озвучує написаний власний перелік перед групою та, що найголовніше, рефлексує ті відчуття, емоції, думки, почуття, які виникали в нього у процесі виконання завдання.

Інша вправа *«Метафора на себе»*, також зорієнтована на активізацію самосвідомості, виражається у висловлюванні якогось розгорнутого образу, метафори, що відображає внутрішню сутність студента, те, як вони себе усвідомлюють та відчують.

Ці завдання дозволяють виявити особливості індивідуального самосприйняття, осмислити наскільки є цілісним образ власного Я, сприяють формуванню потреби у самопізнанні та самосвідомості.

Для стимулювання *цінності самовдосконалення* шляхом створення ситуацій нового бачення використовувалася *вправа «Шукаємо секрет»*. Студентам пропонувалося спробувати знайти в собі приховані можливості наступним чином. Вони уявляли, що божевільний вчений створив робота, що є точною копією кожного студента у всіх деталях. Але оскільки робот є знаряддям зла, студенту не хотілося б, щоб люди приймали його за нього. Тому кожен студент мав поміркувати над запитаннями: «Що є у вас такого, що неможливо продублювати? Як люди, які добре вас знають, могли б виявити підміну?» Після цього колективно обговорювалися такі питання: «З чого складаються наші уявлення про себе? Яку роль грає самооцінка у формуванні образу Я, особистості психолога? Чому образ Я не завжди відповідає нашій справжній сутності?».

Подібним чином були модифіковані *вправи «Конверт одкровень»* (для сприяння формуванню *цінності внутрішньої досконалості*, позитивного самосприйняття; та *вправи «Сильні сторони», «Контраргументи»*.

Для розвитку *смишловиттєвих орієнтацій* студентам пропонувалося індивідуальне завдання такого типу: вибрати по три висловлювання, з якими вони згодні (за ступенем їхньої значущості) та такі, з якими вони не згодні.

Приклади висловлювань:

Життя – шлях до перемоги. «Прийшов, побачив, переміг» (Ю.Цезар).

Життя – місія. «Пошук сенсу – це пошук мети, завдання, спільної справи».

Життя – гра. «Весь світ театр, а люди в нім актори» (В. Шекспір).

Життя – пошук Бога. «Ти створив нас і нашим серцям не відомий спокій, доки не прийдуть вони в обитель Твою» (Августин).

Життя – служіння іншим. «Якщо в житті є сенс і мета, то цей сенс і мета зовсім не в нашому щастя, а в чомусь розумнішому і більшому. Роби добро!»

Життя – щастя. «Життя – це дар, життя – це щастя, кожна хвилина якого могла бути століттям щастя».

Після індивідуального виконання проводилося обговорення різних точок зору та організовувалася дискусія щодо таких питань:

- «Чому питання сенсу життя знову і знову постає перед людством?»
- «Це проблема, яка хвилює лише філософів чи вона однаково важлива для кожної людини?»
- «Чи кожна людина знаходить сенс свого існування?»
- «Що спонукає людину до пошуку сенсу?»
- «Що може стати смислом життя сучасної людини, вашим смислом?»
- «Чому так важливо для психолога життєве самовизначення?»

Колективний аналіз проблем, що стосуються проблеми духовних цінностей особистості, дозволив розширити уявлення студентів та сприяв закріпленню когнітивно-поведінкового блоку формування системи духовних цінностей.

Підсумовуючою була робота на оволодіння системою умінь та навичок для формування системи духовних цінностей у формі гри «Цінності».

Ефективність вправ і завдань, які виконувалися, підтверджується тим, що 72% студентів експериментальної групи вказали, що у них розширилися уявлення про себе, свої можливості та здібності; 59% студентів відмітили, що у них сформувалися певні уявлення про роль самопізнання, самосприйняття та саморозвитку для особистості психолога. Окрім того результативність проведених занять і підтвердили результати визначень духовних цінностей за методикою Е.Помиткіна «Духовний потенціал особистості-2», проведений після завершення занять. Результати зміни показників духовних цінностей в студентів експериментальної групи представлені на рис. 3.3

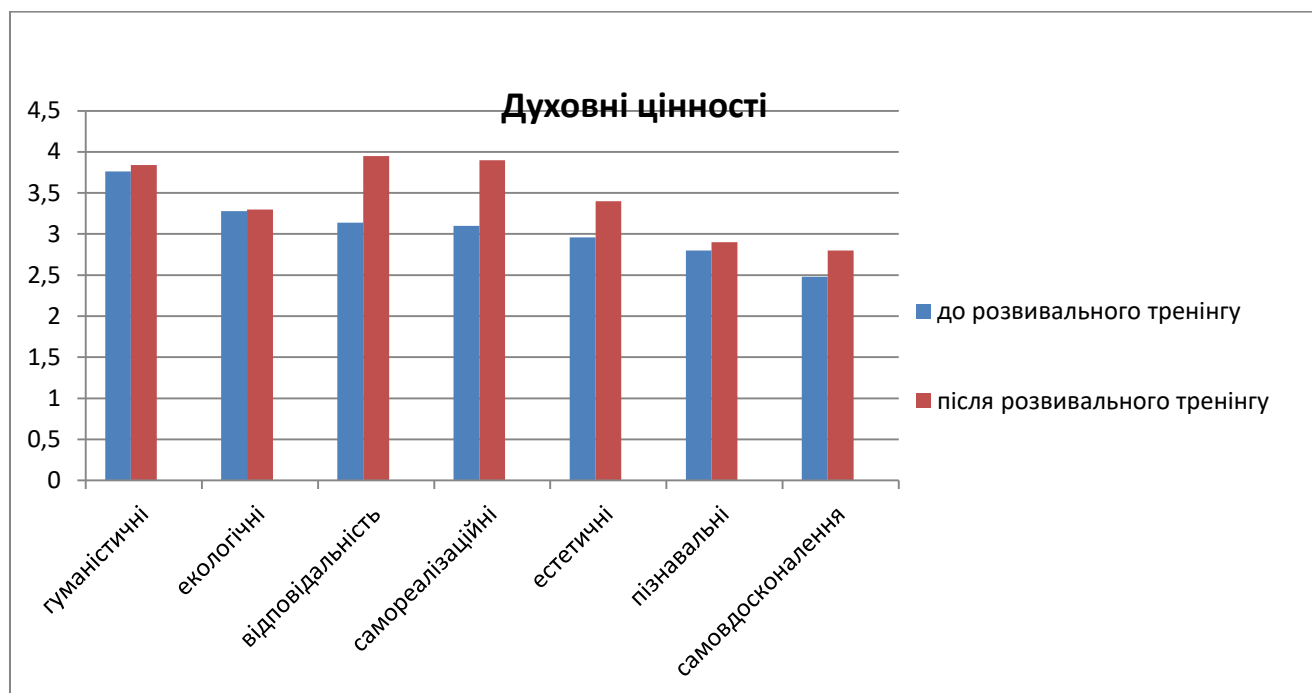

Рис. 3.3. Динаміка показників рівня розвитку духовних цінностей студентів-першокурсників (методика Е. Помиткіна «Духовний потенціал», квітень 2023 року).

Дані таблиці засвідчують збільшення показників рівня сформованості духовних цінностей у студентів експериментальної групи. Водночас зауважимо, що у студентів інших груп показники залишилися практично незмінними. Таким чином, проведена робота сприяла більшому інтенсивному розвитку компонентів сформованості духовних цінностей у студентів-першокурсників.

На основі проведеної роботи було виділено такі шляхи формування духовних цінностей студентів-психологів як:

- 1) усвідомлення значущості духовних цінностей в особистісному самоздійсненні та професійному становленні;
- 2) засвоєння системи знань, необхідної та достатньої для формування духовних цінностей;
- 3) набуття умінь, навичок та досвіду творення духовних цінностей;
- 4) участь у соціально-значущій духовно-творчій діяльності, спрямованій на споживання та створення духовних цінностей;

5) формування духовних цінностей через етичну освіту, створення сприятливої моральної атмосфери у колективі, індивідуальну та групову роботу.

Висновки до третього розділу

1. Духовно-моральне виховання молодого покоління є одним із важливих і обов'язкових компонентів освітнього процесу. Сутність психолого-педагогічної роботи із духовно-морального становлення особистості студента в тому, щоб допомогти майбутньому фахівцю виявити свої моральні якості та сформулювати прагнення та навички до самовиховання та самовдосконалення.

2. Дослідження відбулося в три етапи: *пошуковий етап* (охоплював листопад – грудень 2022 року), *конструктивно-дослідний* (лютий – червень 2023 року) та *рефлексивний* (серпень – жовтень 2023 року). Виходячи з поставленої мети дослідження було підібрано діагностичний комплекс, котрий складався з наступних методик: опитувальник Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості», проблемно-ситуативна методика А. В. Фурмана, О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість», опитувальник визначення індивідуального рівня рефлексивності особистості А.В. Карпова.

3. Одержані попередні дані показали, що процес духовного становлення у вищій освіті може бути достатньо складним, оскільки студенти можуть зіткнутися з суперечливими або конкуруючими переконаннями та цінностями, які можуть викликати плутанину або когнітивний дисонанс. У переважної більшості здобувачів вищої освіти наявний середній рівень розвитку духовного потенціалу – 55,6 %, високий рівень – у 10 % студентів-магістрів (у першо- та третьокурсників студентів з таким рівнем не виявлено). Низький та недостатній рівень – у 41,0 % здобувачів (серед студентів-магістрів таких є лише 20 %, зокрема, з низьким 3,3%, недостатнім - 16,7 %).

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукової літератури показав, що у філософії духовність розглядається як специфічно людська якість, котра характеризує мотивацію і сенс поведінки особистості, її прагнення співвіднести своє обмежене в часі життя з непроминаючими цінностями, з вічністю. Водночас вона є ідеальною формою інобуття соціального, особливим соціокультурним способом акумулювати досягнення історичного розвитку та людського досвіду.

2. У психологічній науці на сьогодні немає єдиного підходу до вивчення духовності особистості та її духовних цінностей. Різні погляди на духовність засвідчують зростання інтересу вчених до проблеми духовного життя людини. Дослідники вивчають різні сторони та аспекти цієї проблеми: зв'язок із мистецтвом, єдність естетичного та морального, емоційні відчуття. Феномен духовності пов'язаний із стратегією життя людини, організацією нею свого простору, з наявністю цінностей та набуття сенсу, з прагненням до пізнання, самопізнання та самовдосконалення, ставленням до культури та суспільства.

3. Система духовних цінностей є найважливішою складовою особистості і є індивідуальною для кожної людини. Вона представляє собою ідеали та переконання, котрі керують життям людини і є певним орієнтиром, який допомагає їй приймати правильні рішення. Така система цінностей встановлюється як суспільством, так і безпосередньо самою людиною для себе. Духовні цінності надають сенс самому існуванню людини і формуються в невід'ємному розвитку від розвитку потребово-мотиваційної сфери особистості, її духовного потенціалу та ціннісних орієнтацій. Вони мають певну ієрархічну систему з конструктивним вектором спрямованості дій особистості, є відносно стійкими, піддаючись змінам лише в періоди кризи в житті людини та суспільства, що її оточує.

4. Під час навчання у закладі вищої освіти для здобувачів виникає нова соціальна ситуація розвитку, що виражається у початку професійного становлення особистості, реалізації її життєвих планів. В цей час продовжується подальший інтенсивний розвиток самосвідомості молодшої людини, студенти

самовизначаються стосовно моральних і духовних приписів, принципів, норм та правил поведінки, усвідомлюють особисту та соціальну відповідальність. Формування духовних цінностей особистості професіонала на перший план висуває проблему вирішення психологічної зумовленості професійної діяльності з врахуванням наявності внутрішніх суперечностей процесу індивідуального розвитку.

5. Становлення студента як висококваліфікованого спеціаліста у закладі вищої освіти можливе лише за умови наявності ціннісно-мотиваційного ставлення до своєї професії. Процес професійного та особистісного розвитку обов'язково передбачає оволодіння духовними цінностями, які надалі осмислюються та стають значущими життєвими принципами. Ступінь їх сформованості є передумовою життєвої позиції, установок особистості. Цінності лежать в основі прийняття рішень та поведінки особистості і є важливими регуляторами як життя, так і професійної діяльності особистості. Процес їх формування є тривалим і різноплановим, він містить усвідомлений пошук особистісно значимих смислів професійної діяльності та вибір особистістю свого життєвого шляху. Духовні цінності забезпечують внутрішню цілісність особистості, визначають відносно стійке ставлення до себе, до інших людей, до професії та світу загалом.

6. Час навчання у ЗВО є найбільш сприятливим для формування особистісних, професійних та духовних якостей майбутнього спеціаліста. Аналіз наукових досліджень з даної проблематики дозволяє зробити висновок про те, що успішний фахівець повинен володіти низкою якостей, таких як професійна зрілість, активна життєва позиція, високий рівень розвитку рефлексивності. Важливою умовою для успішної майбутньої професійної діяльності є створення у закладі вищої освіти відповідного соціокультурного середовища, котре б сприяло трансформації навчально-пізнавальної діяльності у професійну з акцентом на морально-духовних складових майбутньої фахової діяльності.

7. Для побудови емпіричної моделі дослідження духовних цінностей студентів ЗВО ми виходили з низки філософсько-психологічних положень про

духовність як сутнісну характеристику людини, її особливу властивість, що забезпечує як можливість зовнішніх, соціально-культурних досягнень, так і внутрішнього, духовного зростання. Технологія розвитку духовних цінностей студентів передбачає ідею цілеспрямованого породження в їхньому внутрішньому світі нових ціннісних утворень, що можливе через сукупність способів та прийомів, які охоплюють досліджуваний процес від постановки мети до аналізу його результатів.

8. За результатами визначень можна констатувати, що у переважній більшості студентів достатньо добрий показник обізнаності із питань духовних цінностей (*когнітивний компонент*), вони усвідомлюють важливість та значущість сформованості духовних цінностей для особистості психолога та здійснення ним своїх професійних обов'язків, розуміють, що без сформованості духовних цінностей психолог не може повноцінно здійснювати свою діяльність. Однак реальний прояв їх (*поведінковий компонент*) у студентів різних курсів виражений значно нижче (особливо це стосується студентів-першокурсників). Зазначене підтвердили і результати визначень рівня розвитку відповідальності студентів спеціальності «Психологія», одержані за методикою А. В. Фурмана, О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість»: студенти різних курсів володіють порівняно невисокими показниками рівня прояву зазначених груп цінностей. Це підтверджує необхідність цілеспрямованого розвитку та формування духовних цінностей у психологів у процесі їх професійного становлення в ЗВО.

9. За результатами дослідження була розроблена програма розвиткових тренінгових занять, побудованих з урахуванням системного, діалогічного, особистісно-діяльнісного, професійно-цільового та цілісного підходів, які визначили вибір змісту, методів та засобів, а також організаційних форм, що сприяють реалізації комплексу умов формування духовних цінностей у студентів. Важливим завданням при складанні програми стало забезпечення суб'єктної позиції студентів-психологів у процесі духовно-творчої діяльності. Розроблена програма складалась із трьох блоків: мотиваційно-ціннісного,

змістового та діяльнісно-поведінкового, до кожного з яких були підібрані спеціальні завдання. Головне завдання програми – спрямованість на утвердження духовно-ціннісних засад в освоєнні професії психолога, а також зміна ціннісних орієнтирів, заснованих на прагматизмі та пріоритеті матеріальних цінностей у процесі здобуття освіти.

10. В результаті виконання розвивальної програми у студентів-першокурсників відбулося збільшення показників рівня сформованості духовних цінностей (у студентів інших груп показники залишилися практично незмінними). Проведена робота сприяла більшому інтенсивному розвитку компонентів сформованості духовних цінностей у студентів-першокурсників, розширила їх уявлення про систему духовних цінностей та сприяла закріпленню когнітивно-поведінкового блоку системи духовних цінностей. На основі проведеної роботи було окреслено основні шляхи формування духовних цінностей у студентів-психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев О. Етапи особистісного зростання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С.127-134.
2. Балл Г. Концепція само актуалізації особистості в гуманістичній психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2 С.16-32.
3. Балл Г. Теоретична психологія як царица науковості й духовності. *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С.72-89.
4. Савчин Образ людини у християнстві: парадигматика духовності. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С.73-93.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
6. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
7. Біблія. Київ: УБТ, 1988. 1523 с.
8. Богуш А. М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах*: зб. наук. пр. Київ: Україна, 2000, с. 18– 23.
9. Болтівець С. Кому, як і чим служить український психолог? *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С.127-132.
10. Болтівець С. Самосвідомість особистості Мирослава Боришевського у само поступі людства. 2015. № 2. С.13-27.
11. Бугерко Я. Буттєвість духовності в оптиці методологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. № 1. 2017. С. 62-72.
12. Бугерко Я. Потенціал як психодуховна даність особистості. *Психологія і суспільство*. 2018. №1–2. С. 68–82.
13. Бугерко Я. Рефлексивна сутність лонгітюдного психолого-педагогічного експерименту з модульно-розвивальної системи навчання. *Психологія і суспільство*. 2011. №3. С. 137–153.
14. Бугерко Я. Ціннісні виміри духовної культури студентської молоді. *Проблеми сучасної психології* : Зб. наук. праць. К.-Подільського нац. ун-ту

- ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 29. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. С. 93–104.
15. Бугерко Я. Рефлексивні процеси на нормативно-регуляційному періоді модульно-розвивального навчання. *Психологія і суспільство*. 2007. № 1. С.128–135.
 16. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки, 3-тє вид., доопрац. і доп. Київ: Знання. 2008. 566 с.
 17. Галецька І., Семків І. Індивідуальні цінності в дискурсі психологічних теорій. URL: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27499/19-Haletska.pdf
 18. Гладько В. Сучасний світ крізь призму загальнолюдських цінностей. URL: dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35109/1/580.pdf.
 19. Гірняк А. Психологічна ефективність оргтехнології модульно-розвивальної взаємодії в умовах сучасного ЗВО. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С.199-238.
 20. Гірняк А.Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО. автореф. дис. ... д-ра. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2021. 40 с.
 21. Гірняк А.Н. Психологія модульно-розвивальної взаємодії: монографія. Тернопіль: ВПЦ «Університетська думка», 2020. 376 с.
 22. Гуляс І. Концепція аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С.70-98.
 23. Зязюн І. А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарнотехнічної еліти: Збірник наукових праць* / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. Вип. 1(5). Харків: НТУ «ХП», 2003. С. 32-41.
 24. Карпенко З. Аксіометрика вчинку: модус самотворення. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2 С.90-97.
 25. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.

- 26.Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.07- педагогічна та вікова психологія. Київ, 2010. 20 с.
- 27.Кремень В. Г. Освітня діяльність і інтелект : проблеми формування національної інтелігенції. Теорія і практика управління соціальними системами. Х. : НТУ «ХП», 2008. № 2. С. 3–11
- 28.Мистецтво у розвитку особистості: монографія / за ред. Н.Г. Ничкало. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. 224 с.
- 29.Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.
- 30.Помиткін Е. О. Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби. Дис...канд. психол. наук. : 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. Київ, 1998. 146 с.
- 31.Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: монографія. Київ:ІПППО АПН України, 1998. 160 с.
- 32.Рибалка В. Психологічна теорія особистості Г.О. Балла. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 104-118.
- 33.Савчин М. В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 300 с.
- 34.Савчин М. Моральна сфера особистості та її сутнісне визначення. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С.149-162.
- 35.Савчин М. Духовна парадигма психології: монографія. Київ : Академвидав, 2013. 252 с.
- 36.Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія . Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. 727 с.
- 37.Трач Р. Гуманістична течія у психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С.33-40.
- 38.Фурман А.А. Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 135-145.

- 39.Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
- 40.Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
- 41.Фурман А.В. Ідея професійного методологування: монографія. Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. 205 с.
42. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 13-50.
- 43.Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С.16-38.
- 44.Фурман О., Фурман А., Дикий Я. Вчинок і подія як соціємна організованість життєвого шляху особистості. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 143-168.
- 45.Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С.65- 91.
- 46.Чепелева Н.В. Формування професійної культури майбутніх практичних психологів. *Методи підготовки фахівців до професійного спілкування*. Черкаси, 1997.
- 47.Шевченко Н. Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтьєва до авторської моделі. *Психологія і суспільство*. 2018.№ 3-4. С. 103–111.
- 48.Шолох О. А. Формування морально-духовних цінностей майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. *Вісник післядипломної освіти*. Випуск 6 (35). С.217-230.
- 49.Яворська Г.Х. Соціально-професійна зрілість курсантів вищих закладів освіти МВС України: монографія. Одеса: ПЛАСКЕ ЗАТ, 2005. 408 с.
- 50.Яремчук С. В. Проблема духовності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2012.Т. XIV, ч. 1. С. 397–404.

51. Ingvarson L. Professional development as the pursuit of professional standards: the standard based professional development system. *Teaching and Teacher Education*. № 14 (1). 1998. P. 127–140.
52. Joyce B., Calhoun E. *Models of professional development: a celebration of educators*. Corwin Press. 2010. 160 p.
53. Guskey T., Huberman M. *Professional development in education: in search of the life optimal fix. Development in education: new paradigms and practices*; eds. T. Guskey. New York: Teachers College Press. 1995. P. 114–132
54. Buherko J. Philosophical approaches to the study of the spiritual human being: naturalistic interpretation of spirituality. *Психологія і суспільство*. 2016. №3. С.46- 52.
55. Plesner I. Promoting tolerance through religious education. *Facilitating freedom of religion or belief: a deskbook*. Brill Nijhoff, 2004. 791-812 p.
https://doi.org/10.1163/9789047414100_043.
56. Maslow A. *Devenir le meilleur de soi-même: Besoins fondamentaux, motivation et personnalité*. Editions Eyrolles, 2020. 384 p.